

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI
IJTIMOYIY-IQTISODIY FAKULTETI

Ijtimoiy ish kafedrası

“Ijtimoiy ish” yo'nalishi

13.464 guruh bitiruvchisi

Po`latov Hamdamjon Polvon o`g`lining

**“Nogiron bolalar bilan ishlashda yangi pedagogik
texnologiyalardan foydalanish” mavzusidagi**

BITIRUV
MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar: O.Soliyev

“Ijtimoiy ish” kafedrası o'qituvchisi.

Farg'ona – 2017 yil

Mundarija:

Kirish.....3-7 betlar

I bob. O'zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalar maxsus ta'limini tashkil etish masalalari.....8-27 betlar

1.1. O'zbekiston Respublikasi miqiyosida nogiron bolalar ta'limini tashkil etish jarayonlari.....8-14 betlar

1.2. Nogiron bolalarni yangicha pedtexnologiyalardan foydalangan holda o'qitish inklyuziv ta'lim asoslari.....15-21 betlar

1.3. Inklyuziv ta'limni joriy qilishning asosiy tamoyillari.....22-27 betlar

II bob Inklyuziv ta'lim olib borishning huquqiy asoslari.....28-57 betlar

2.1. Inklyuziv ta'lim joriy qilishning huquqiy asoslari..... 28- 40 betlar

2.2. Inklyuziv ta'lim siyosatining jahon miqyosida nazariy va amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi.....41-46 betlar

2.3. Maxsus ta'limga muhtoj bolalarga integratsiyalashgan ta'lim sharoitlarida yordam ko'rsatishning g'arbiy Yevropa tajribasi..... 47-57 betlar

Xulosa va tavsiyalar.....58-61 betlar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.....61-62 betlar

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlanish jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ta'lim tizimi va mazmunini demokratizatsiyalash davlatimizning ustivor siyosati XXI - asr yoshlarini har tomonlama rivojlangan, yetuk, dunyoviy fikr yuritadigan, bilimli barkamol shaxs qilib voyaga yetkazishdan iborat. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» ta'limning quyi bosqichidan boshlab, oliy ta'lim tizimigacha yosh avlod ta'lim tarbiyasini sifat jihatidan qayta ko'rib uni yangilashga muvaffaq bo'lindi. «Ta'lim to'g'risidagi Qonun» ning 23-chi moddasiga binoan ruhiy va jismoniy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalar va o'smirlarga ularning rivojlanishi, ta'lim olishi va sog'ligini muhofaza qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida maxsus ta'lim muassasalari tashkil qilingan.

Birinchi prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlagandek, «Ta'lim islohotining bosh mezoni yosh avlodni jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk, xar tomonlama rivojlangan komil inson qilib voyaga yetkazish va jahon andozalariga mos bilim, malaka va ko'nikmalarni berish, ularni ona - Vatanga milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashdir». «Ta'lim - tarbiya ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Binobarin ta'lim tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi. Ko'rib turganimizdek, bularning barchasi bir - biri bilan zanjir kabi chambarchas bog'liq masaladir ” Chunonchi, ona-Vatanimizning kelajagi bugungi yosh avlodning uquvi, salohiyati, iste'dodi, mustaqil fikrlashiga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham bilimdon, keng dunyoqarashga ega shaxslarni tarbiyalab yetishtirish vazifasi davlatimiz siyosatining ustuvor vazifasiga ko'tarildi. “Kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir¹”

¹ I.A.Karimov. “Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch”, Toshkent. Ma'naviyat. 2008 yil

Ta'lim mazmunini xalqimizning milliy qadriyatlari, tarixiy obidalari xususidagi ma'lumotlar bilan boyitish, ilg'or pedagogik texnologiya va axborotlarni kiritish kabi bir qator chora- tadbirlarni bosqichma - bosqich amalga oshirish davr talabi ekanligi davlatimiz tomonidan aniq belgilandi. O'tgan qisqa vaqt mobaynida mamlakatimizning barcha jabhalarida ta'lim islohotlari izchil va tezlik bilan amalga oshirilib, ko'plab ijobiy natijalarga erishildi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasi aholisining 40 foizidan ortiqroq qismini 18 yoshgacha bo'lgan bolalar, 30 yoshgacha bo'lgan insonlar esa aholining 64 foizini tashkil etadi. Shu sababli inson huquqlari va erkinliklari sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bolalar va yoshlarning jismoniy, intellektual va ma'naviy rivojlanishi uchun eng yaxshi va qulay sharoitlarni yaratish, shuningdek ko'p bolali oilalarni, yetim bolalarni va oila muhitidan mahrum bo'lgan bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.²

Bitiruv malakaviy ishining dolzarbligi. Hozirgi kunda Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalar va o'smirlar ta'limi, ularning nuqson turlari va uning darajalarini inobatga olgan holda maxsus ta'limning 8 yo'nalishi (aqli zaif, ruhiy rivojlanishi sustlashgan, nutqida, ko'rishida va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar) bo'yicha korreksion ta'lim tashkil etilgan. Xalqaro miqyosida ta'lim islohotini demokrattsiyalashtirish va diskriminatsiyaga qarshi kurashish natijasida jamiyatning dunyoqarashi o'zgarib, har xil toifadagi kishilar orasida yangicha yondashuv, o'zaro hurmat, ijobiy munosabat shakllandi. Maxsus ta'lim sohasini rivojlanishini qayta ko'rib chiqish siyosati amalga oshirila boshladi. Ko'pchilik mamlakatlar "Segregatsiya" ta'limidan voz kechib imkoniyati cheklangan bolalarni integratsiya jamiyatiga mansub bo'lgan integratsion ta'limni tadbiq qilishni lozim topdi. "Bola huquqlarini kafolatlash to'g'risida"gi qonunning 29-moddasi ruhiy va jismoniy rivojlanishdan orqada qolgan bolalarga umumta'lim muassasalarida ular uchun maxsus ishlab

² Saidov A.X. "Bola huquqlari monitoringi" O'quv-uslubiy qo'llanma. T.; Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazi. 2011.B.5

chiqilgan ta'lim dasturlari bo'yicha o'qish va tarbiya olish hamda ularning jismoniy, aqliy qobiliyatlari va hohishiga qarab ta'lim olish huquqlarini kafolatlaydi. Qonunchilik tomonidan ma'lum toifadagi bolalar uchun o'rta maxsus, kasb-xunar va oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishda imtiyozlar belgilangan. Bola va oilaga qanchalik tez yordam ko'rsatilsa, noqobil yoki xavf ostidagi oilalar deb ataluvchi toifalarga kirib qolish xavfi, bolaga esa institutsional muassasalarga borib qolishi yoki shafqatsiz va e'tiborsiz munosabatlar xavfi ostida qolishi ehtimoli shunchalik kam bo'ladi.³ . Zero, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek “Biz qurayotgan jamiyat adolat o'rnatishni, hech kimni og'ir ahvolda va muhtojlikda qoldirmaslikni o'zining eng katta maqsadi deb biladi”.⁴

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. L.S.Vigotskiyning fikricha: “Maxsus maktablarimizning afzallik jihatlari bilan bir qatorda ayrim kamchiliklari bilan ham ajralib turadi, u o'z tarbiyachisini tor doiradagi maktab jamoasi bilan chegaralab: kar, ko'r yoki aqli zaif bolaning asosiy e'tiborini o'zida mavjud bo'lgan kamchiligiga qaratib barcha sharoitni shu nuqsoniga moslashtirib qo'yadi. Bularning barchasi bolaning haqiqiy hayotga kirib kelishiga to'sqinlik qiladi. Maxsus maktab bolani chegaralangan dunyodan chiqarish o'rniga odatda shunday ko'nikmalarni rivojlantiradiki, oqibatda uning separatizmligi kuchayib u o'z dunyosiga yanada chuqurroq sho'ng'ib ketadi.

Shuning uchun, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolani tarbiyalash vazifasini L.S. Vigotskiy: “bolani hayotga integratsiya qilib uning nuqsonini o'zga yo'l bilan kompensatsiyasini tashkil qilish deb hisoblagan. Bu o'rinda u, kompensatsiya deganda biologik emas, balki ijtimoiy aspekt deb tushungan chunki rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bola bilan ishlash jarayonida tarbiyachi biologik jihatlari (faktorlari) bilan emas uning ijtimoiy oqibatlari bilan ro'baru keladi. Sog'lom bolani imkoniyati cheklangan bola bilan o'yg'unlashtirilishi maxsus ta'limni keng doirada qayta ko'rishning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qilishi kerak.

³ L.Kim.D.Isaeva. S.Tadjieva.D.Sobirova.”Bolalar va oilalar bilan ijtimoiy ish amaliyoti”.kursi bo'yicha xrestomatiya.T.- RBIMM. 2012.B.14

⁴Karimov I.A.” Ijobiy ishlarimizni oxiriga yetkazaylik”.XII chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XVI sessiyasida so'zlangan nutq.1994 yil 22 sentyabr

M. X. G'anieva M.Bekmurodov, A. Xolbekov, A. Norbekov, S.Mannopov, L.Kim, D.Isaeva. S.Tadjieva, D.Sobirova kabi olimlar ilmiy ishlari va risolalarida ijtimoiy ish kasbining mazmun va mohiyati, bu kasbining jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rnini kabi masalalar tadqiq etilgan.

Xorijiy olimlar A.S. Grechin, M. Veber, B.Piter, L.Tomas, E.Giddens, T.Myorfi, M.Richmondlar ham imkoniyati cheklangan bolalar bilan bog'liq o'z qarashlarini ilmiy asarlarida bayon etishgan.

O'zbekistonda inklyuziv ta'limning dolzarbligi shundaki, imkoniyati cheklangan bolalar sonining ko'payishi va maxsus korreksion ta'lim muassasalarning yetarli emasligi xamda, jamiyatdagi o'zgarishlar ya'ni totalitar tizimdan demokratik tizimga o'tilishi. Shuni ta'kidlash joizki inklyuziv ta'lim sharoitida bola sog'lom tengdoshlari orasida bo'lib oiladan ajralmagan xolda ta'lim-tarbiya olishga muvaffaq bo'ladi. Shuningdek imkoniyati cheklangan bolalarning umumta'lim tizimida ta'lim olishining afzalligi shundaki ta'limga sarflanadigan sarf-harajat maxsus ta'limga nisbatdan kamayadi. Xozirgi kunda jahon miqyosida keng targ'ibot qilinayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi, ya'ni rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash masalasi O'zbekistonda ham dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Respublikada inklyuziv ta'lim siyosatini keng joriy qilishga qaratilgan chora tadbirlar xalqaro va milliy ish tajribalarni o'rganish davlat va nodavlat tashkilotlarning hamkorlik loyihalari jumladan: Xalqaro Yunesko, Yunisef, Osiyo Taraqqiyot Banki ,Osiyo mintaqasi "Yaponiya"da joylashgan (ASSU) Yuneskoning madaniy markazi, YuSAID, Mersi Projekt, Opereyshen Mersi, Milliy nodavlat jamoa tashkilotlari, "Respublika ijtimoiy moslashuv markazi"(RIMM), "Sen Yolg'iz Emassan", "Ijtimoiy tashabbuslarni qo'llash" (ITQF) fondi, Xalq Ta'lim, Sog'liqni saqlash, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirliklari va boshqa bir qator ma'muriy organlar, milliy nodavlat jamoa tashkilotlari tomonidan xamkorlik loyihalari asosida respublika va xalqaro seminar, konferentsiya, forumlarni o'tkazish bo'yicha targ'ibot, tashviqot ishlari va amaliyotga tadbir qilish asosida amalga oshirilib kelinmoqda.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishining maqsad va vazifalari imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy himoyalashning huquqiy asoslarini hamda ularni yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalangan xolda ta'lim olib borishning huquqiy va nazariy asoslarini yoritib berishdan iborat.

Ushbu bitiruv malakaviy ishini tahlil qilib o'rganishda mustaqil O'zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalarni yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalangan xolda ta'lim olib borishga oid olib borilayotgan islohotlar ko'lami, qonunchilik, ijtimoiy siyosat, ma'naviyat va ma'rifat kabi masalalar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qabul qilinayotgan davlat Dasturlarida hamda Birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida keltirilgan yoshlar masalasiga oid qarashlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bitiruv malakaviy ishining ob'ekti va predmeti.

Ushbu bitiruv malakaviy ishining tadqiqot ob'ekti bo'lib, uning yuqoridagi maqsadidan kelib chiqqan holda imkoniyati cheklangan bolalarni yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalangan xolda ta'lim olib borish borasida Respublikamizda amalga oshirilayotgan ishlar o'rganib chiqildi. Xususan imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy va huquqiy jihatdanhimoya qilish brasida bir qator ishlarni amalga oshirayotgan Respublika bolalar ijtimoy moslashuv markazi bitiruv malakavish ishning tadqiqot ob'ekti sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida imkoniyati cheklangan bolalarni bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularning bandligini ta'minlashda amalga oshiradigan ishlarini tegishli manbaalarga asosan tahlil qilish bitiruv malakaviy ishining predmeti hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va metodologik asoslari.

Tadqiqot ishining nazariy - metodologik asosini jahon va O'rta Osiyo olimlari asarlarida muammoga oid ilgari surilgan g'oyalar, O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan davlat Dasturlari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonun va qarorlar, shuningdek, muhtaram yurtboshimiz

I.A.Karimov asarlaridan o'rin olgan kontseptual qoida va nazariy -metodologik umumlashmalar tashkil etadi. Ishda Respublikamiz miqyosida o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjumanlar materiallari, ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalardan foydalanildi.

Ko'zlangan maqsadga erishish, belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlash maqsadida milliylik va umuminsoniylikning birligi tamoyillari hamda analiz va sintez, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylikning birligi kabi usullariga tayanildi.

Bitiruv malakaviy ishining amaliy ahamiyati keng qamrovli bo'lib, tadqiqotning xulosa qismidagi tavsiyalardan amaliyotda, ya'ni yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashni shakllantirishda umumiy o'rta ta'lim, oliy va o'rta maxsus kasb ta'limi muassasalarida keng foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining strukturaviy tuzilishi. Tadqiqot ishi kirish, ikkita bob, olti paragraf, xulosa va foydalanigan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Har bir bob uchtadan paragraflarga bo'lingan.

I bob. O'zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalar maxsus ta'limini tashkil etish masalalari.

1.1. O'zbekiston Respublikasi miqiyosida nogiron bolalar ta'limini tashkil etish jarayonlari.

O'zbekiston Respublikasida statistik ma'lumotlarga ko'ra 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalar soni 120.000 ziyodni tashkil etadi. Nogironlarning umumiy sonidan 31,5 % ni shaharlarda yashovchi, 52,7 %ni o'g'il bolalar tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi qonunida barcha fuqarolar uchun umumiy o'rta (9 yillik) ta'limi asosida majburiy bepul o'rta maxsus, kasb ta'lim olishi kafolatlangan. Bizning mamlakatimizda ayni paytda 9765 umumiy o'rta ta'lim maktabi mavjud bo'lib, ularda jami 5390490 nafar o'quvchi tahsil oladi. Umumta'lim maktablari o'quvchilari orasida rivojlanishida turli xil (nogiron) muammolari bo'lgan bolalar 26836 nafarni tashkil etadi. Xalq ta'limi vazirligining 2008 yilda olingan statistik ma'lumotlariga binoan Respublikamizda jami 17890 o'quvchi uchun 86ta maxsus maktab, maktab internatlar faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Hozirgi kunda Respublikamizda rivojlanishida turli xil nuqsonlari bo'lgan bolalar va usmirlar ta'limi, ularning nuqson turlari va uning darajalarini inobatga olgan xolda qo'yidagicha tashkil etilgan:

Maxsus maktabgacha ta'lim;

Uyda yakka tartibdagi ta'lim;

Maktabgacha umumta'lim muassasalari qoshidagi integratsiya guruhlari;

Umumta'lim maktablari qoshidagi logopedik punktlari va integratsiya sinflari;

Maxsus kasb-hunar kollejlardagi integratsiya guruhlari.

Mazkur muassasalarda 8 turdagi: ko'zi ojiz, zaif ko'ruvchi, kar va zaif ko'ruvchi, kar va zaif eshtuvchi, aqli zif, ruhiy rivojlanishi sustlashgan, tayanch harakati

a'zolari harakati buzilgan, nutqida murakkab nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tarbiya oladilar. Ularning ta'lim - tarbiyasi bolalarning individual xususiyati va qobiliyatini hamda differentsial yondashuvni e'tiborga olgan holda, 13 turdagi o'quv reja asosida amalga oshiriladi. Maxsus maktablarning ta'lim jarayonida bolalarni sog'ligini tiklash, davolash, rehabilitatsiya, ijtimoiy hayotga moslashtirish, korreksion ta'lim tarbiya, ijtimoiy mehnatga o'rgatish kabi tadbirlarni amalga oshirish bolalarning kasallik turiga ko'ra belgilanadi. Ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan aqliy rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar uchun maxsus mehnat - ta'lim maktabida ta'lim olish imkoniyatiga ega. Hozirgi kunda Respublikamiz bo'yicha 11700 nafar o'quvchilar uyda yakka tartibda ta'lim oladilar, shulardan 8850 nafar o'quvchilar tserebral falaji (DTSP), polimielit, skalioz, og'ir nutq kamchiliklari, asab, buyrak, xirurgik bolalar, ko'z va boshqa kasalliklari bo'lgan bolalar. Shulardan 3650 nafari imkoniyati cheklangan ya'ni 2901 nafari aqli zaif, 408 nafar ko'zi ojiz, 351 nafari eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalardir. Sanator turdagi 23ta maktab internatda 6918nafar bola davolanib ta'lim oladilar (XTVning 2007gi ma'lumotlari). 237ta umumta'lim maktablarida nutqida nuqsoni bo'lgan 11844 nafar o'quvchi, 122ta maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida 995 nafar rivojlanishida turli xil nuqsoni bo'lgan bolalar, maktabgacha umumta'lim muassasalaridagi 937 integratsiyalashgan guruxlarida 11340 nafar imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim tarbiya olib kelmoqda. Har yili maxsus maktab va maktab internatlarning qariyb 360 nafar bitiruvchilari akademik litsey, kasb xunar kolledjlarida o'qishni davom ettirmoqda, taxminan 40 - 50 nafar ko'zi ojiz va tayanch - harakat a'zolari falajlangan maktab bitiruvchilari, oliy o'quv yurtlariga qabul qilinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidentining 2007y. 23 yanvardagi «Ijtimoiy himoya yili» davlat dasturi to'g'risida” gi PQ573-sonli qarori 13 - bandi ijrosini ta'minlash maqsadida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari bilan birgalikda nogironligi oqibatida maktabga borish imkoniyati bo'lmagan bolalarni zaruriy mebellar, darsliklar va o'quv anjomlari bilan ta'minlash bo'yicha respublikada yakka tartibda uyda ta'lim

olayotgan nogiron bolalar soni va ularning kasallik turlari Halq Ta'limi Vazirligi tomonidan o'rganib chiqildi.

O'rganish jarayonida kasallik tufayli yakka tartibda uyda ta'lim olayotgan Respublika bo'yicha 1 - 11 sinf yoshidagi jami 12167ta nogiron bolalar shundan 1-9 sinf yoshdagi 11700 bolalarning (qarorda ko'rsatilgan bolalar soniga nisbatdan 700ga ko'p), 2901si aqli zaif, 3388 tayanch harakati shikastlangan, 408 ko'zi ojizlar, 351 eshitishida nuqsoni bo'lgan, 390 nutqida kamchiligi mavjud bo'lgan va 4253 boshqa turdagi (og'ir yurak xastaligi, asab tizimining xastaligi, enurez, buyrak, jigar, qalqonsimon bez, sil) kabi kasalliklari mavjud bolalarni tashkil etishi aniqlandi.

Xalq ta'limi Vazirligining 2010yildagi ma'lumotiga ko'ra o'yda yakka tartibda ta'lim olayotgan bolalar soni 11700tadan 10825 taga kamaygan. Maxsus maktablarda ta'lim olayotgan bolalarning soni tobora kamayib borishining sababi umumta'lim tizimida bosqichma bosqich inklyuziv ta'limning joriy etilishidir. Bugungi kunda 400dan ziyod umumta'lim va maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim joriy etilgan.

Maxsus ta'lim muassasalarida jami 37069 o'qituvchilar ulardan(1084 oliy defektologik ma'lumotga ega), 2163 tarbiyachilar ulardan (168 oliy defektologik ma'lumotga ega). Defektolog kadrlar bilan ta'minlash maqsadida Respublikamizdagi beshta pedagogik oliy o'quv yurtlari qoshida defektologiya kafedrasi ochildi. 2007 yilda TGPU tasarrufida faoliyat ko'rsatayotgan defektologiya fakulteti tarmog'i kengayib mustaqil fakultet sifatida faoliyat yurita boshladi. Bu fakultetga xar yili 300 dan ziyod talaba qabul qilinadi. Amaliyotchi defektolog mutaxassislarini tayyorlash kursiga xar yili 400dan ziyod talaba qabul qilib kelinmoqda. Chunonchi hozirgi kunda oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash, malaka oshirish institutlari tizimida qayta tayyorlash va malakasini oshirish bir muncha faollashdi, bu esa kelajakda nafaqat maxsusta'lim muassasalari balki umum ya'ni inklyuziv ta'lim muassasalarini defektolog kadrlar bilan ta'minlash masalasi bosqichma bosqich amalga oshirib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasida maxsus maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar, maktab-internatlarning moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishiga, ta'lim olishi, davolanishi, imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarda mavjud kamchiliklarni tuzatish, ularni kasbga yo'naltirish ishlariga davlatimiz tomonidan katta mablag'lar ajratilmoqda.

Ta'lim mazmunini takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida o'quv dasturlari, ta'lim standartlari va talablari qayta ko'rib chiqilib, ular asosida darslik va o'quv qo'llanmalarining yangi avlodi yaratilmoqda, ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalar keng qamrovli joriy qilinmoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, maxsus maktab-internatlarni ta'mirlash, qayta ta'mirlash, kerakli asbob-uskunalar bilan ta'mirlash jarayoniga chet el investitsiyalari va xomiylar mablag'lari keng jalb etilmoqda. Xususan; UNISEF, UNESCO, MERCY PROJEKT, OPERATION MERCY tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlar assotsiatsiyasi "Lukoil Opereyting Kompani" tashkilotlari orqali mablag'lar maxsus ta'lim muassasalariga yunaltirish natijasida darsliklar, o'quv qo'llanmalar, badiiy adabiyotlar, texnika vositalari, axborot vositalari bilan ta'minlanishi yuqori darajaga ko'tarildi.

Maxsus segregatsion ta'limning ijobiy tomonlari shundaki;

- Ta'lim muassasalarida kompleks tibbiy - pedagogik yordam ko'rsatilib, ular to'liq davlat ta'minotida bo'ladi.
- Defektolog pedagoglar bolalarning maxsus ehtiyojlarini to'liq qondirish maqsadida korreksion - rivojlantiruvchi ishlarni amalga oshiradilar.
- O'quvchilar, tarbiyalanuvchilar maxsus o'quv dastur, darslik, o'quv\metodik va texnik vositalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar
- Sinflarda o'quvchilar soni 12-16 nafardan oshmaydi va individual yondashuvni to'liq amalga oshirish imkoni mavjud.

- Darsdan oldin va darsdan keyin tevarak atrofda yunaldirish, nutqiy muloqotni shakllantirish, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish kabi maxsus ko'nikmalarni shakllanishi uchun qulay sharoitlar yaratilgan

O'quvchilar tomonidan o'zlashtirishlari qiyin bo'lgan fanlardan, alohida darslikdan foydalanishi mumkin.

Bu o'rinda barchalar katori jamiyatimizning bir qismi bo'lgan imkoniyati cheklangan bolalar va usmirlani talim-tarbiyasini takomillashtirish, maxsus talim jarayonida yangi innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarni kiritish, ijtimoiy himoyaga muxtoj bolalarni ta'lim – tarbiyasini to'g'ri tashkil etish, ulardagi nuqsonlarni ilk yeshidan aniqlash va korrektsiyalash (bartaraf etish), ijtimoiy jamiyatga to'laqonli moslashtirish ta'lim tizimining muhim va ajralmas qismidir. Imkoniyati cheklangan bolalarga kasb hunar o'rgatish, kasbiy mahoratini rivojlantirishga optimal sharoitlarni yaratish, ularni ijtimoiy xayotga moslashtirish, o'z o'rnini topib jamiyatni to'laqonli a'zosi bo'lishiga gumanistik yondoshuvni amalga oshirishga davlatimiz tomonidan jidiy etibor berilmoqda. Qolaversa ush bu masala xozirgi kunning dolzarb muamosidir.

Maxsus ta'lim va tarbiyaning korrektsion-pedagogik ish sifati yuqori darajada bo'lsada, biroq aynan alohida ehtiyojli bolalarning sog'lom muhitda ta'lim-tarbiya olmayotganliklari sababli ijtimoiy hayotimizga moslashishlarida ayrim muammolar xam mavjud. Shu bois imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarning yopiq-segregatsion ta'lim tizimida o'qitilishining ko'plab salbiy oqibatlarini yuzaga keltirishi jahon hamjamiyati tomonidan ham tan olinib, inklyuziv ta'lim siyosati qo'llab-quvvatlanmoqda. Uzoq yillar davomida maxsus ta'lim soxasida faoliyat ko'rsatuvchi turli millat olimlari va amaliyotchilari rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarni umumta'lim maktablarida emas aksincha maxsus maktablarda o'qitish yaxshi deb kelganlar. 20 asirning 60 yillarigacha bunday bolalar uchun maxsus maktablar tizimi rivojlanib kelgan. Ayrim mamlakatlarda 12 - 15 turdagi tabaqalashtirilgan maktablar tashkilashtirilib kelingan masalan; Belgiya, Qozog'iston, O'zbekiston, Tojikiston, Rossiya va Qirg'iziston davlatlarida 8 turdagi, Niderlandiyada esa 15 turdagi maxsus

maktablar mavjud. O'zbekiston Respublikasida ta'lim islohotlarining ustivor yo'nalishi barcha sog'lom bolalar qatori imkoniyati cheklangan bolalar ta'limiga demokratik yondashuv asosida tsrbiyalash ,ta'lim berish, ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga optimal darajada sharoit yaratish, kasbiy mahoratini rivojlantirish shuningdek iqtidorini ro'yobga chiqarishdan iborat. Vigotskiyning muhit va shaxsning o'yg'unligi to'g'risidagi ta'limotiga ko'ra, ijtimoiy muhit imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun birinchi darajali ahamiyatga egadir.”

Turli xil davlatlar integratsiyaga o'tishda boshqalarga nisbatdan katta qiyinchilik bilan va ko'p bahs - munozara yuritib, maxsus pedagogikada integratsiyani qo'llash foydali deb bilmoqda (Saulle M.R. 1996). O'zbekistonda ham maxsus ta'lim integratsiyaning rivojlanishini o'ziga xos xususiyati mavjud. AQSHda va janubiy Yevropa mamlakatlarida integratsiyani rvojlanishi va bu jarayonni regulyatsiya qilish uchun qonnuniy normativ baza yaratilgan. Lekin O'zbekistonda bu jarayon hali to'liq hal qilindi deb bo'lmaydi.”

Respublikada umumta'lim maktablari va inklyuziv ta'lim sharoitida imkoniyati cheklangan bolalarga korreksion yordam berish ularning aloxida extiyojlarini qondirish, rag'batlantirish va kompensator imkoniyatlarini rivojlantirish, shuningdek ijtimoiy hayotga moslashtirish masalalari bo'yicha ilmiy va amaliy jihatdan tadqiqotlar olib borilmagan. Vaholangki har bir bolani ta'lim olish xuquqiga ega ekanligi “Shaxs huquqlari deklaratsiyasi” va “Ta'lim hamma uchun” umumjahon deklaratsiyasida (Tailand 1990g.) tasdiqlangan.

Maxsus maktab o'quvchilari, o'qituvchilari, ota - onalar orasida olib borilgan so'rovnomalarning tahliliga ko'ra imkoniyati cheklangan bolalarning muayyan qismi o'z tengdoshlari bilan birga umumta'lim maktablarida o'qish istagini bildirayotganlarini ko'rsatmoqda (**xalqaro ekspert Noelb Xibbertning 2008 yildagi “Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun asosiy ta'lim”** loyxasini amalga oshirish bo'yicha xisoboti, **“Bolalar ijtimoiy moslashuv Respublika markazi”** va Respublika Ta'lim Markazi ma'lumoti).

Tajriba shuni ko'rsatdiki har qanday qattiq ta'lim tizimida bolalarning bir qischi ta'limdan chetda qolib ketadi, chunki bunday bolalarni individual ta'limini

qondirishga umumta'lim tizimi tayyor emas. Shu sababli bolalarning umumiy sonidan 15% maktabga jalb qilinmasdan, yoki umum\ta'lim tizimidan chiqarish hollarini kuzatish mumkin bunga sabab maxsus maktablarning uquvchilar turar joyidan ancha uzoqda bo'lganidir. SHuni esda tutish kerakki bunda bolalar emas aksincha tizim inqirozga uchraydi.

Shu bois xorijiy davlatlarning integratsiyaga utish g'oyasini tug'ridan tug'ri suniy ravishda taqlid qilish bizning ta'lim tizimimizga xos emas.

Bu borada biz Rosiyaning koreksion pedagogika inistituti (RAO) va Qozog'iston Respublikasi koreksion pedagogikasi ilmiy markazining modelini qo'llash maqul deb bilamiz. Ya'ni tarixiy shakllangan maxsus ta'lim tizimidan voz kechmasdan, qisqartirmasdan aksincha umumta'lim bilan uzviy bog'lanib hamkorlikda inklyuzv integratsiya - ta'limni rivojlantirishning milliy modulini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Respublikamiz miqyosida imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarni inklyuziv ta'limga jalb etishning huquqiy asosini mustahkamlash bilan bir qatorda amaliy-eksperimental ish tajriblari ham olib borilmoqda.

1.2. Nogiron bolalarni yangicha pedtexnologiyalardan foydalangan holda o'qitish - inklyuziv ta'lim asoslari.

Inklyuziv ta'lim (ingliz tilidan olingan bo'lib, inclusive, inclusion–uyg'unlashmoq, uyg'unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish ma'nolarini bildiradi) nogiron va sog'lom bolalar o'rtasidagi tusiqlarni (diskriminatsiyani) bartaraf etish, maxsus ta'limga muxtoj bolalar, (ayrim sabablarga ko'ra nogiron bo'lgan) o'smirlar rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iktisodiy qiyinchiliklardan qat'iy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo'naltirilgan umumta'lim jarayoniga qo'shishni ifodalovchi ta'lim tizimidir. Inklyuziv ta'limning siyosati turlixil extiyojli bolalarni ta'lim olishini qo'llaydi, va yutuqqa erishishiga yordam beradi hamda yaxshi xayot qurishiga imkon yaratadi. Inklyuziv ta'lim bu davlat siyosati bo'lib nogironligi yoki boshqa sabablar tufayli maxsus yordamga muxtoj, tarbiyasi og'ir, yetim bolalar, VICH SPICH bilan kasallangan bolalar va yoshlar uchun moslashuvchan va individuallashtirish yordam tizimidir va barcha bolalarni teng ko'rishni ko'zda tutadigan ta'lim. Ya'ni millati, irqi, tanasining rangi, ijtimoi kelib chiqishi, oilasining jamiyatda tutgan o'rni, manbai, moddiy va ma'naviy axvoli, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida kamchiligi bo'lishidan qat'iy nazar barcha bolalarni teng ko'rish, ulardagi har qanday imkoniyatni qadrlash, rivojlantirishni ko'zda tutadigan ta'limdir.

Inklyuziv ta'lim - umumta'lim jarayonini rivojlantiradi va barcha bolalarga mos bo'lgan ta'limni joriy qiladi. Imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim olishiga oid qo'shimcha moslamalarni tashkil qilib bolalarni ta'lim olishiga qulay sharoit yaratadi. **Inklyuziv ta'lim** xarxil extiyojli bolalarning ta'lim olishiga qaratilgan metodologiyani rivojlantirishga harakat qiladi. Inklyuziv ta'lim turli extiyojlarni qondirishga qaratilgan ixcham turdagi dars berishga yondashadigan ta'limni ishlab chiqishni amalga oshiradi. Agarda inklyuziv ta'limni tadbiiq etishda dars berish, o'qitish bir muncha samarali va unumli bo'lsa unda nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar balki barcha bolalar yutadi. Inklyuziv ta'lim maktablari

bolalarning bilim olish uchun shaxsiy huquqlarini himoyalaydi (vaholanki ular o'qitilmasa ham). Bunday yondashuv diskriminatsiyani bartaraf etadi, kamaytiradi chunki bolalar bir-birlari bilan muloqot qilish jarayonida uzlarining o'qitilish jarayonida turli ehtiyojlarga ega individum ekanliklarini anglaydilar.

Sharqning mashhur allomalari Ibn Sino, Imom Buxoriy, Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniylarning tarbiyaning maqsadlari har bir bola shaxsining rivojlanishiga ta'limning ta'siri tug'risidagi qarashlari inklyuziv talim rivojlanishining metodologik bazasi xisoblanadi.

Juda uzoq vaqt davomida maxsus yordamga muhtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga nisbatan maxsus segregatsion ta'lim muassasalarida ta'lim tarbiya berish samarali deb hisoblanib kelindi. **1970-1980 yillarga** kelib jahon miqiyosida insonparvarlik va kamsitishlarga yo'l qo'ymaslik g'oyasining ilgari surilishi maxsus ehtiyojli bolalarga e'tiborning yanada yaxshilanishiga olib keldi.

Imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim - tarbiyasi masalasi bugungi kunda eng dolzarb masalalar sirasiga aylanib bormoqda.

Maxsus ta'lim, imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim tizimi sifatida rivojlangan. Ushbu ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ehtiyojlarini umumta'lim muassasalarida qondirib bulmaydi degan taxminlar asosida qurilgan. Maxsus ta'lim butun dunyoda maktab yoki internat shaklida, shuningdek umumta'lim maktablarining katta bo'lmagan qismlari sifatida faoliyat yuritadi.

Imkoniyati cheklangan bolalarning maxsus ta'lim tizimida o'qitilishi ularning maktabni tugatgach ijtimoiy jamiyatga moslashib ketishlarini qiyinlashtiradi. Shuningdek, ularning o'z oilasidan uzoqda bo'lishga majbur qiladi. Bu toifa bolalar boqimandalikka o'rganib qoladilar, o'z - o'ziga xizmat qilishlarida qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari juda ko'plab maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar.

Inklyuziv ta'lim madaniyati

“Salamanka deklaratsiyasiga muvofiq xar bir o'quvchining tafovut, xususiyatlarini qo'llab quvvatlovchi va ma'qullovchi isloxot sifatida qarashadi.

Uning maqsadlari, jinsi, irqi, madaniyati, ijtimoiy millati, dini, individual imkoniyat va qobiliyatidagi tafovutlar oqibatida yuzaga keladigan ijtimoiy segregatsiyaga yo'l qo'ymaslik. Biroq bu kontsepsiya universal foydalanish uchun yaroqsiz bo'lib chiqdi. Dunyo bo'yicha maktablarda inklyuzivga ko'pincha umumta'lim maktablarida nogironlarni o'zlarining tengdoshlari bilan birga ta'lim olish deb qaraladi" (Judi Kugelmas)

Biroq inklyuziv ta'limning mazmun - mohiyati to'g'risidagi bilim va ma'lumotlar hali jamiyatda yetarli emas. «**Inklyuziv**» va «**integratsiyalashgan**» atamaları ko'pincha bir xil ma'noda ishlatiladi. Biroq qaramasdan falsafada ushbu tushunchalar orasida juda katta farq bor.

Nogiron bolani oddiy sharoitga joylashtirish integratsiyaga qarab qo'yilgan birinchi qadamdir. Imkoniyati cheklangan bolalarning umumta'lim muassasalari tarkibiga qamrab olinishi jahon miqyosida "**inklyuziv**" yoki "**integratsion**" ta'lim atamaları bilan ataladi. "**Integratsiya**" atamasini aniqlash maqsadida ushbu tushunchaning ta'rifini bergan G.M.Kajdasparovning "Pedagogicheskiy slovar" lug'atiga murojaat qilamiz. Unda "guruhlar integratsiyasiga", "guruhda shaxslararo munosabatlarni tartibga solish" sifatida qaraladi, shuningdek, jamoada faqatgina insonparvrlilik munosabatlarni va mazkur guruxda ijobiy jamoatchilik fikrini yaratilishi bilan integratsiyani amalga tadbiiq etish mumkin deb ta'kidlanadi. Keyingi yillarda imkoniyati cheklangan bolalarni barcha tengdoshlari katori umumta'lim tizimida ta'lim olishiga jiddiy etibor berilmokda va inklyuziv ta'lim matbuot axborot vositalari orkali ommaga keng targibot kilinmokda. Bu borada ota-onalar xam farzandlarini umumta'lim tizimidagi integratsiyalashgan va inklyuziv gurux va sinflarda ta'lim - tarbiya olishiga o'z istaklarini bildirishmoqda.

Integratsiyalashgan ta'lim bu, -diqqat markazida bolaning aynan maktabga kelib - ketish muammosi turgan, maxsus ehtiyojli bolaning maktabga qatnash jarayonidir.

Integratsiyalashgan ta'limda bolaga muammo sifatida qaraladi. Bu ta'lim tizimining quyidagicha shakllari mavjud:

- **A)Jismoniy integratsiya.** Integratsiyaning bu shakli nogiron va nogiron bulmagan bolalar urtasidagi jismoniy farkni kamaytirishga qaratilgan. Oddiy maktab bilan yonma-yon joyda nogiron bolalar uchun maxsus bo'lim yoki sinf tashkil qilish mumkin.
- **Funksional integratsiya.** Bu shakl nogiron va nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi funksional muammolarni kamaytirishga qaratilgan.
- **Ijtimoiy integratsiya.** Integratsiyaning bu shakli ijtimoiy muammolarni kamaytirishga qaratilgan va u nogiron hamda nogiron bo'lmagan bolalar o'rtasidagi o'zaro aloqani qo'llab – quvvatlaydi.

Jamiyatga integratsiya qilish kabilar.

Inklyuziv ta'limning maqsad va vazifalari:

Inklyuziv ta'lim tizimida quyidagi maqsad va vazifalarning hal etilishi talab etiladi:

- ta'lim muassasasida imkoniyati cheklangan bolalar va usmirlarning ta'lim olishlari uchun zaruriy psixologo - pedagogik, korreksion sharoitlarni yaratish, ularning imkoniyatiga yunaltirilgan umumta'lim dasturlari va korreksion ishlarni amalga oshirish orqali ruxiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashtirishni amalga oshirish;
- o'quvchilarning ta'limdagi tenglik huquqini kafolatlash;
- jamiyatning va oilaning faol ishtirokida nogiron va so'g'lom bolalarning extiyojlarini qondirish, ijtimoiy xayotga erta moslashtirish;
- imkoniyati cheklangan bolalar va usmirlarni oilalardan ajramagan xolda yashash xuquqini ruyobga chiqarish;
- jamiyatda imkoniyati cheklangan bolalar va usmirlarga nisbatan do'stona va mehr-muhabbatli munosabatni shakllantirishdir.

Yuqoridagi vazifalarni tulaqonli amalga oshirishda eng birinchi galda kuyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

Insonparvarlik nuqtai nazaridan imkoniyati kuyidagi bolalarni quyidagi atamalar bilan nomlang	Tushunchaning izoxi
Imkoniyati cheklangan bola	Umumiy tushuncha bulib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi
Maxsus yordamga muhtoj bola	Umumiy tushuncha bulib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi
Maxsus extiyojli bola	Umumiy tushuncha bulib, barcha turdagi imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan ishlatiladi
Aqliy rivojlanishida muammosi bo'lgan bola	Bosh miyaning organik jarohatlanishi natijasida aqliy rivojlanishi turgun buzilgan bolalar
Kurishda muammosi bo'lgan bola	Ko'rish qobiliyati, kurish utkirligi qisman buzilgan yoki keskin pasaygan-kuziojiz yoki zaif ko'rivchi bolalar
Harakatlanishida muammosi bo'lgan bola	Tayanch harakat a'zolari faoliyatida buzilishlar bo'lgan bolalar
Eshitishida mummosi bo'lgan bola	Eshitish qobiliyati qisman yoki keskin pasaygan-zaif eshituvchi hamda kar bolalar

Imkoniyati cheklangan bola ham barcha bolalardek bola hisoblanadi va u tan olinishi, hurmatga sazovor bo'lishiga haqli, shuning uchun ularni nuqsoni bilan atalishi nomaqbul hisoblanadi.

Bola, u qanday xolatda va qanday imkoniyatga ega bo'lishidan qat'iy nazar xar doim kattalar yordamiga muxtojdir. Uni ajratish yoki alohida nom bilan atash insonparvarlik nuqtai nazariga to'g'ri kelmaydi. Agar imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan «anomal bolalar», «nogiron bolalar», «kur bolalar», «kar

bolalar», «akli zaif bolalar», «harakat tayanch a'zolari falajlangan bolalar» va x. k. tushunchalar ishlatilib kelindi. Ammo ushbu tushunchalar imkoniyati cheklangan bolalarni xuquqlarini poymol qiladi. Ota-onalarga xam salbiy ta'sir etadi. Imkoniyati cheklangan bolalar normal rivojlanishdagi bolalar kabi topshirik va vazifalarni tezlik bilan mukammal amalga oshira olmasalarda, ammo imkoniyat darajasida bajara oladilar. Bolaning xukuklarini ximoya kilish, ularga ijobiy munosabatda bo'lish tarbiyalashning muhim usulidir. Shuning uchun xam tahkirlashlarga yo'l qo'ymaslik talab etiladi.

Inklyuziv ta'limning muammolari.

Ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha davlat normativ hujjatlarida qayd qilinmaganligi;

Nogiron bolalarga nisbattan salbiy munosabat;

Imkoniyati cheklangan bolalarning hamjamiyatda ko'rinmaslik muammosi;

Imkoniyati cheklangan bolalarning maktabda ko'rinmaslik muammosi;

Moddiy mablag' muammolari;

Ta'lim muassasalarini moslashtirish;

Sinfda o'quvchilar sonining ko'pligi;

Kambag'allik;

Jinsiy tafovutlarga qarab kamsitish;

Imkoniyati cheklangan bolalarning boshqalarga qaramligi;

Favqulodda vaziyatlar , mojarolar, qochoqlar;

Kadrlar masalasidagi muammolar.

Haqli savol tug'iladi, nima uchun imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etish kerak?

Yuqorida keltirilgan dalillarni hal etib inklyuziv ta'lim tizimiga o'tishga qanday zaruriyat bor?

Darhaqiqat, bu ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish oson kechmaydi.

Ammo bu ta'lim tizimining naflari juda ko'p ular sirasiga qo'yidagilar kiradi:

- Inklyuziv ta'lim qashshoqlik iskanjasidan qutilishga imkon beradi;
- Inklyuziv ta'lim barcha uchun ta'lim sifatini yaxshilaydi;

- Kamsitishlarni oldini oladi;
- Inklyuziv ta'lim yanada inklyuzivlikka olib keladi. (Maktablar hamma uchun – Save the children – 2002y. 20-23 bet.)

Inklyuziv ta'limning printsiplari:

1. Insonning qadr qimmatini, uning qobiliyati va yutuq'iga bog'liq emas.
2. Har bir inson o'ylash va xis qilish qobiliyatiga ega.
3. Har bir kishi eshitish va muloqot qilish qobiliyatiga ega.
4. Har bir kishi bir\biriga muxtoj.
5. SHaxsning to'liq va haqiqiy ta'lim olishi faqat real hamkorlikda amalga oshadi.
6. Hamma kishilar o'z tengdoshlarini qo'llab quvvatlashga muxtoj.
7. Hamma ta'lim oluvchilarni yutuqqa erishishiga ularning nimadir qila olmasligi emas , balki nimanidir qila olishidir.
8. Hamkorlik qilish kishi hayotini har tomonlama ko'chaytiradi.

Inklyuziv ta'lim tizimi qo'yidagi ta'lim muassasalarni o'z ichiga oladi; maktabgacha umuta'lim, umu o'rta ta'lim, o'rta maxsus kasb\xunar va oliy ta'lim. Bu ta'lim muassasalarning maqsadi bolalarning ta'lim olishi va kasb\xunarga tayyorlashda ularning o'rtasidagi to'siqlikni bartaraf etib ochiq ta'lim muxitini yaratishdan iborat.

Umumta'lim maktablarda alohida dastur va darsliklardan foydalanish imkoniyati bo'lmaydi. Inklyuziv ta'lim tizimi integratsiyalashgan ta'lim tizimidan uzinig mazmun – mohiyati, maqsadi, vazifalari va harakat dasturi bilan farqlanadi.

1.3 Inklyuziv ta'limni joriy qilishning asosiy tamoyillari.

Ta'lim tizimini joriy etish har doim ma'lum bir qonun qoidalarga, tamoyillarga asoslanishni talab etadi. Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilishda esa quyidagi tamoyillarga asoslaniladi:

- 1). Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi.**
- 2). Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili.**
- 3). Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.**
- 4). Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.**
- 5). Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.**
- 6). Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.**
- 7). Malakaviylik tamoyili.**

1). Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, 1990 yildan buyon maxsus ehtiyojli bolalrni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida bir qancha jahon miqiyosida deklaratsiyalar va qarorlar qabul qilindi. Ularni jahonning ko'plab davlatlari e'tirof etdilar. Ammo bugungi kunga qadar ularni hayotga joriy qilish borasida ko'plab muammolar mavjud. Ba'zi davlatlarda esa umumiy ta'lim borasida qonun yoki qarorlar qabul qilinganda nogiron bolalarning ta'lim masalasi unga kiritilmaydi. Ammo inklyuziv ta'limni tan olish faqatgina qonun chiqarish bilangina bog'liq bo'lmaydi. Diskriminatsiya (odamlarni ajratish) va ijtimoiy noto'g'ri fikrlashga qarshi kurashish eng muhim narsadir. Ya'ni inklyuziv ta'limni e'tirof etgan holda, aholi o'rtasida targ'ibat-tashviqot ishlarini olib borish eng birinchi galdagi masaladir.

2). Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili.

O'tgan yigirma yil davomida maxsus ehtiyojli bolalrni umumta'lim muassasalari tizimida o'qitish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ammo inklyuziv ta'limi tizimini joriy qilish asosan shaharlar miqiyosida bo'lib qishloqlardagi hududlarda hali-hamon maxsus ehtiyojli bolalar ta'limdan chetda qolib ketmoqda yoki qishloqlardagi ota-onalar nogiron farzandini shaharlardagi maxsus muassasalarga

qatnashlarini ta'minlash uchun qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. SHuning uchun ham maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etish barcha hududlarda barcha maxsus ehtiyojli bolalarni qamrab olgan bo'lishi ta'minlanishi lozim.

3). Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.

“Bog'lanish”-bu so'zning zaminida-ommaviy binolarning sifati, ayniqsa nogiron bolalar uchun maktablarga kirishning oson bo'lishi kabilar yotadi. Bola maktab binosiga (zinapoyalar aravachada yurishga moslashtirilmaganligi sababli) kira olmaganmi yoki maktab xojatxonasi aravachada harakatlanuvchilarga moslashtirilmaganligi uchun oddiy maktabdan chiqarib tashlamasligi kerak. Bu kabi qulayliklarni yaratish unchalik katta mablag' talab qilmaydi. Yangi maktab binosi nogiron bolalarning ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda rejalashtirilgan paytdan boshlab qurilishi kerak. Alatta nogiron bolalar uchun yaxshi bo'lgan qulayliklar normal rivojlanishdagi bolalar uchun hech bir muammo keltirib chiqarmaydi. Jismonan bog'lanishlarni yaratish inklyuziv ta'limning asosiy muammolarini hal etishga xizmat qiladi.

4). Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni quyidagi ikkita aspekt yordamida ifodalanadi:

A). Inklyuziv ta'lim xizmatlari umumiy ta'lim tizimining integratsiya qilingan qismi bo'lishi kerak.

B). Inklyuziv ta'lim tizimidagi vazifalar mahalliy ta'lim organlariga jaqvobgarlik va boshqaruvni yuklash uchun markazlashmagan holda olib borilishi kerak va imkoniyatlar mahalliy sharoitlarga moslashtirilishi lozim.

Optimal integratsiya erishish uchun markazlashtirilmagan bo'lish muhimdir. Bu ayniqsa qishloq sharoitlarida ayni muddao bo'ladi. Inklyuziv ta'limning vazifalari nogiron bolalarga o'z ota-onalari bilan birga bo'lish, ularga xuddi tengdoshlari kabi o'zlariga yaqin bo'lgan maktablarda ta'lim olish imkonini beradi. Bu ularning shaxsiy sifatilarining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Nogiron bolaning normal rivojlanishiga halaqil berish, nogironlikdan ham og'irroq holatlarga olib kelishi mumkin.

5). Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.

Nogiron bolalarga ularga nogiron deb faqatgina nuqson jihatdan yondashishi emas, balki bu bolalarga har tomonlama yondashish lozim. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'lim masalasini rejalashtirayotgan uning butun hayoti davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ehtiyojini hisobga olgan holda tuzishni talab etadi. Bundan tashqari inklyuziv ta'limda nogiron boladagi mavjud nuqsonlarni bartaraf etish, korrektsiyalash, kompensatsiya qilish bilan bir qatorda bilim ko'nikmalarga ega qilish, kasb hunarga o'rgatish ishlarini parallel ravishda olib borish talab etiladi. Bu tamoyilning mohiyatida maxsus ehtiyojli bolalarga ilk yosh davrida erta yondashish ham yotadi. Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limi boshlang'ich va o'rta-maxsus ta'limni olishlari bilan yakunlanmasligi kerak. Nogiron bolalarning kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limi ham amalga oshirilishi ta'lab etadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimining vazifalaridan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta'minlashdan iboratdir.

6). Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.

Bu tamoyilning mazmuni shundaki, o'quv reja, dastur va darsliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo'lishi kerak. Bolaning maxsus ta'limga bo'lgan ehtiyojlari har qanday integratsiya faoliyatining asosini tashkil etishi kerak. Shaxs ehtiyojlarining darajalari va turlari har xil bo'lganligi tufayli bunday faoliyatlar moslashuvchan o'zgaruvchan bo'lishi talab etiladi.

7). Malakaviylik tamoyili.

Maxsus ehtiyojli bolalar inklyuziv tarzda o'qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o'qituvchilarning dars berishi talab etiladi. Bundan tashqari inklyuziv sinf o'qituvchisi defektlogiya sohasi bo'yicha ham malaka oshirgan bo'lishi kerak. Inklyuziv ta'lim joriy qilingan maktablarda (muassasalarda) ta'lim jarayonini tashkil etish tamoyillari.

- Maxsus ta'lim tamoyillari:
- Korrektsion yo'naltirilganligi;
- Nuqsonini aniqlash, ta'lim berishda kompleks (klinik-genetik, neyrofiziologik, psixolog\pedagogik) yondoshish;

- Nuqsonli funktsiyani erta aniqlab, tibbiy\psixologik jixatdan korrektsiyalash;
- Umumiy o'rta ma'lumot berish, kasbga yunaltirish va ijtimoiy hayotga tayyorlashga moslashtirish;
- Differentsial tabaqalashtirish va alohida yondoshish;
- Ta'limning uzliksizligini ta'minlash.

Inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlar

Maxsus yordamga muxtoj bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi ularni ukish va yozishga urgatish muammolarini ijtimoiy hayotga moslashtirishga kumak berish, bu ishlarni samarali amalga oshirish, maxsus soxa xodimlari hamda nogiron bolalar ota-onalariga amaliy yordam berish kabi masuliyatli ishlar jumlasiga kiradi.

Maxsus yordamga muhtoj bolalarning asosiy muamolarini ular o'zlari yashab turan muxitdan, oiladan uzoqda ta'lim tarbiya berish bilan hal qilib bo'lmaydi. Jamiyat o'z a'zolariga javobgarlikni o'z buyniga olmas ekan, cheklab kuyilgan huquq va imkoniyatlar qaytarib berilmas ekan ijtimoiy integratsiyaga erishish qiyin.

Maxsus ehtiyojli bolalarning ta'lim - tarbiyasida teng huquqlilik muammosini hal etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Ammo bugungi kunda ham juda ko'plab bolalar turli xildagi sabablarga ko'ra ta'limdan chetda qolib ketmoqdalar. Inklyuziv ta'limga jalb qilishning tashkiliy, ilmiy-uslubiy choralarini ko'rib chiqish, ya'ni mutaxassislarni tayyorlash, malakasini oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish lozim. Alohida yordamga muxtoj bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb qilishning ikki asosiy omili bor: Birinchidan, alohida ehtiyojga ega bo'lgan bolalar ham sog'lom bolalar bilan birgalikda o'zaro faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa, maxsus ehtiyojli bolalar ijtimoiy tomondan himoyalanaдилar, sog'lom bolalar esa ijtimoiy adolat va tenglikning tan olinishi buyukligini, nogiron bolalarga nisbatan yanada mehribon va e'tibor bilan munosabatda bo'lishni his etadilar.

Ikkinchidan, nogiron bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan yonma-yon o'qish, tarbiyalanish huquqiga ega ekanligi.

Bu ishlarning muvaffaqiyati xar bir davlatning qonunlarida aks etilishi zarur. Chunki, qonunlar, ularni kerakli moddiy va ma'naviy resurslar bilan ta'minlanishini amalga oshirishni kafolatlaydi. Imkoniyati cheklangan bolalar-o'quvchilarga ta'lim berishda, ota-onalar, mahallalar pedagoglar, mutaxassislar hamkorligida faoliyat ko'rsatishlari talab qilinadi va majburiy shart hisoblanadi.

Alohida ehtiyojli bolalar ham sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'z qobiliyati darajasida faoliyat ko'rsatish, ta'lim olishi, kasb-xunar o'rganishi va rivojlanishi mumkin. Inklyuziv ta'lim maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilsa, maxsus yordamga muhtoj bolalar ijtimoiy tomondan ximoyalanadilar, ijtimoiy xayotda teng xuquqliligini, o'z tengdoshlari bilan birga bilim olishlari mumkinligini his etadilar.

Alohida ehtiyojli bolalar uchun tashkil etilgan segregatsion-maxsus, yopiq turdagi muassasalarda bolalardagi mavjud nuqsonlar ancha-muncha yuqori darajada korrektsiyalansada, ammo bolalarning maktab jamoasidagi tor doiraga tushib qolishlari natijasida ijtimoiy jamiyatga moslashishi, kelajakda normal rivojlanishdagi boalalar qatori faoliyat yuritishlarida juda katta qiyinchiliklarga duch keladilar. Maxsus maktablar mana shu jihatlari bilan katta kamchiliklarga ega. Bundan tashqari maxsus ehtiyojli bolalarni barcha qatori keng jamoatchilik davrasidan ajratgan holda yashashlari ham demokratiya nuqtai nazariga to'g'ri kelmaydi. Chunki maxsus ehtiyojli bolalar ham barcha qatori haq-huquqlarga ega. Inklyuziv ta'lim masalasi 90-yillarning diqqat markazida bo'lib qoldi. Janubiy Afrika va Janubiy SHarqiy Osiyodagi integratsiyalashgan ta'lim dasturlari asosida yakuniy ish hujjatlari o'rganilib chiqildi. Natijada barcha davlatlarning Ta'lim vazirliklarida maxsus maktablar qoshidagi aloxida bo'limlarga muqobil sifatida inklyuziv ishlash uslublari qabul qilindi.

Inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyoj uning jamiyatga va maxsus ehtiyojli bolalar uchun quyidagi nafli jihatlari mavjudligidan kelib chiqadi:

- inklyuziv ta'lim maxsus ehtiyojli bolalarga doimo o'z oilasi mahallasi va qarindosh-urug'lari davrasida bo'lishga imkon beradi;
- inklyuziv ta'lim barcha uchun, ta'lim sifatini yaxshilashga olib keladigan katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin;
- bolalarni oilasidan, o'yidan uzoqda bo'lgan internatlarga joylashtirish ularning o'yi, oilasi xamjamiyat hayotiga ishtirok etish huquqigato'sqinlik qiladi;
- o'yidan, oilasidan, ota - ona mehridan uzoqda bo'lgan bola diydasi qattiq bo'lib o'sadi. Chunki oila tarbiyaning bosh markazidir.

Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga qabul qilinishi o'quvchilarni yanada bolaga qaratilgan faolroq va ko'proq o'quvchilarniqamraydigan yangi o'qitish uslublarini i shlab chiqishga undaydi. Buning nafi esa hamma bolaga tegadi.

Jamiyatda nogironlarga nisbatan yanglish fikr va munosabat mavjud. Ular haqida ma'lumotlarning kamligi va ularga yoshligidan maxsus muassasalarda yopiq tarzda ta'lim - tarbiya berilishi bunga sabab bo'lishi mumkin. Bunday munosabatni yo'qotish yoki kamaytirish ancha mushkul ishdir. Lekin tajribadan shu narsa ma'lumki, kattalarga nisbatan bolalar farqli va o'xshashlik jihatlarni tezroq anglar ekanlar. Agarda maxsus ehtiyojli bolalar normal rivojlanishdagi bolalar bilan birgalikda ta'lim - tarbiya olsalar, bu barcha bolalarni nogironlarga nisbatan o'zlari singari bola ekanliklarini anglab, kamsitmasliklarini ta'minlagan bo'lar edi.

II Bob. Inklyuziv ta'lim olib borishning huquqiy asoslari.

2.1. Inklyuziv ta'lim joriy qilishning huquqiy asoslari.

Inklyuziv ta'lim alohida yordamga muhtoj bolalarni me'yorda rivojlanishdagi bolalar bilan teng xuquqlilik asosida ta'lim - tarbiya olishlarini ta'minlaydi. Shuning uchun ham ahamiyatlidir.

BMT tomonidan **1948** yilda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"da "Ta'lim olish har bir insonning asosiy va ajralmas huquqi" ekanligi alohida e'tirof etilgan.

"Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bandlari maxsus ehtiyojli insonlarga ham tegishliligi aniqlandi.

Nogiron shaxslarning huquqlarini yanada mustahkamlash va kafolatlash maqsadida BMT **1975** yilda "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiyani qabul qildi. Mazkur Deklaratsiyada ta'kidlanishicha: "Nogironlar shaxsiyatini hurmat qilish huquqi ularda tug'ilishi bilan mavjud bo'ladi. Nogironlikning kelib chiqishi, tabiati va jiddiylik darajasidan qat'iy nazar, fuqaro o'z yoshidagi tengdoshlari bilan bir xil huquqlarga egadirlarkim, shu bilan birga ular mumkin qadar to'laqonli yaxshi hayot kechirish huquqiga ham ega" ("Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiya, **3-modda**).

Xuddi shunday bolalarni huquqlarini muxofaza qilish maqsadida BMT **1989** yilda "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya"ni qabul qildi. "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya" bolalarning huquqlarini hamma joyda himoyalash maqsadida ishlab chiqilgan inson huquqlari borasidagi halqaro shartnoma hisoblanadi. U qariyb butun jahon mamlakatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan. Konventsiyani ratifikatsiya qilgan 191 mamlakat ko'ngilli tarzda zimmlariga "Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konventsiya" qoidalarini ma'muriy qonunchilik, sud va boshqa chora-tadbirlar yordamida hayotga tatbiq etish majburiyatini oldilar.

“Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” kompleks va ko’p qirrali xarakterda bo’lib, bu barcha bolalar uchun inson huquqlarining fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy singari jabhalarni ta’min etadigan yagona Konventsiyadir.

Bu konventsiya qat’iy faoliyat ko’rsatadi. Barcha hukumatlarni hamma bolalarning huquqlarini himoya etish uchun sa’y \ harakatlar qabul etishga chaqiradi. SHuningdek, bu Konventsiya yaxlitdir, chunki unda ta’kidlanishicha, barcha huquqlar muhim, mushtarak, bir-birlariga bog’liq va tengdir. “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” barcha bolalarning huquqlarini himoya qiladi. Mazkur Konventsiyaning **2-moddasida** “Bolalar, ularning ota-onalari, boquvchilarining irqi, terisining rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy va boshqa e’tiqodi, milliy, etnik yoki ijtimoiy kelib chiqishi, moddiy ahvoli, sog’lig’i, qanday holatda tug’ilganliklari va boshqa holatlaridan qat’iy nazar kamsitishlarga mahkum etilmasiligi kerak”-deb qat’iy belgilangan. Demak, bu Konventsiyadagi barcha huquqlar maxsus yordamga muhtoj bolalar uchun ham tegishli bo’lib, ularga barcha bolalar qatori teng munosabatda bo’lish kafolatlanadi. SHunday ekan, “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” maxsus ehtiyojli bolalarning ta’lim olish huquqini ham kafolatlaydi. Aynan **28-modda** “Ta’lim insonning siyosiy huquqi”, deb nomlangan bo’lib, unda ishtirokchi davlatlar barcha bolalarning ilm olish huquqini e’tirof etadilar, hamda ana shu huquqni teng imkoniyatlar asosida amalga oshirishga asta - sekin erishish maqsadida, bepul va majburiy boshlang’ich ta’limni joriy etadilar,- deyilgan. Ushbu modda maxsus ehtiyojli bolalarning ham ta’lim olishlarini, ular uchun ham ta’limning majburiy ekanligini ko’rsatib turibdi. “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya” maxsus ehtiyojli bolalarning ham barcha huquqlarini kafolatlar ekan, “barcha huquqlar barcha bolalarga” tamoyili e’tirof etilishi ma’lum bo’ldi. Shuningdek, “Bolalar huquqlari to’g’risidagi Konventsiya”ning 23-bandida maxsus ehtiyojli bolalarning ta’lim - tarbiyasi xususida qisqa va aniq qilib quyidagicha ta’kidlangan: “Nogiron bolaning maxsus ehtiyojlarini aniqlab, uning ijtimoiy hayotga qo’shilishi va shaxs sifatida rivojlana olishiga yetaklovchi vosita hisoblangan ta’lim olishga har tomonlama yordam berilishi lozim”. Bu qoidadan shu narsa ayon bo’ladiki, maxsus ehtiyojli bolalar ham jamiyat hayotida to’liq

ishtirok etishi, madaniyatga hamohang bo'lib o'sishi, uning boyliklaridan, go'zalligidan bahra olib jamiyatning rivojiga hissa qo'shishlarining ahamiyati juda kattadir. Mana shunday imkoniyatlardan foydalanish va joriy etishda maxsus ta'lim muassasalarining ta'lim tizimi va mazmuni talabga javob bermaydi. Shuning uchun ham insonparvarlik nuqtai nazaridan jahondagi ko'plab mamlakatlar maxsus-segregatsion ta'lim tizimini inkor eta boshladi.

Buning natijasida esa **1990** yilda Tailandda o'ta muhim Umumjahon Konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Bu konferentsiyada "Ta'lim hamma uchun " Umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilindi. "Ta'lim hamma uchun" Umumjahon Deklaratsiyasini dunyoning 155ta davlat hukumatlari va 150dan ortiq nodavlat tashkilotlari qabul qildilar. "Ta'lim hamma uchun " Umumjahon Deklaratsiyasi har bir bolaning to'laqonli va mukammal ta'lim olishini kafolatladi.

Ushbu Deklaratsiyada quyidagicha bayonot kabul qilingan: "Maktablar bolalarning imkoniyatiga qarab emas, ish sifati va maktab ta'limiga javob berishi bilan xarakterlanadi. Ular quyidagilardan iborat:

- har bir bolaning huquqi ommaviy maktabda ta'lim \ tarbiya olishni talab etadi;
- o'qitishning metod va metodikalari bolaning nuqsoniga qarab tanlanadi;
- maktabda to'laligicha korreksion pedagogik yordam tashkil etiladi;
- bolalar to'g'risidagi qaror kompleks tarzda qabul qilinadi;
- bolaning har bir shaxsiy huquqi kafolatlanadi;
- maktabda integratsiya tamoyiliga o'quv rejaning asosi sifatida qaraladi;
- inklyuziv maktablarning moddiy ta'minoti yaxshilanadi".

"Ta'lim hamma uchun " maqsadlarini amalga oshirish va maxsus yordamga muhtoj bolalarning to'laqonli mukammal ta'lim olishlarini ta'minlash maqsadida 1994 yilning 7-10 iyun kunlarida Ispaniya davlatining va YuNESKOning yordamida Salamanka shahri (Ispaniya)da ikkinchi yirik Umumjahon Konferentsiyasi bo'lib o'tganligi aniqlandi. Mazkur Konferentsiya "Salamanka Deklaratsiyasi va alohida yordamga muhtoj bolalar ta'limining kelgusida ijrosini ta'minlash Ramkasi" deb atalib, shu yili "Salamanka bayonoti va ish faoliyat Rejasi" nomi bilan uning ish mazmuni nashr etildi. Bu hujjatda huquqlar bo'yicha

bayonotlar mazmunlarini yorituvchi fikrlar bayon etilgan. Salamanka bayonoti va ish faoliyati Rejasining asosiy yetakchi tamoyili shundan iboratki, maktablar barcha bolalarni, ularning jismoniy, aqliy, ijtimoiy, hissiy, tili va boshqa xususiyatlaridan qat'iy nazar o'qishga qabul qilishlari lozim. Mazkur hujjatda ta'kidlanishicha:

“Har bir bola ta'lim olish va o'ziga muvofiq darajada bilimga erishish xuquqiga ega:

- Ta'lim tizimi va ta'limiy dasturlar turli xil xususiyat va ehtiyojlarni hisobga olgan holda tuzilib, shu ishga yo'naltirilsin. Maxsus yordamga muhtoj bolalar uchun oddiy maktablarga borish imkoniyati yaratilsin;

- Maxsus yordamga muhtoj bolalar bilan ishlash oddiy maktablarning ish faoliyati doirasiga kirar ekan, bu jarayon quyidagi maqsadlarga erishishning eng samarali vositasi bo'la oladi:

- Ajratib qo'yish illatiga qarshi kurash;

- Do'stona insonparvar jamoalarni yaratish, o'z tarkibiga maxsus ehtiyojlari bo'lgan shaxslarni olgan jamiyatni qurish;

- Barcha bolalarning ta'lim olishiga erishish” (Salamanka bayonoti 2-band);

Salamanka Bayonoti va Ish faoliyati rejasida “Ta'lim hamma uchun” shiori ilgari surilmoqda. “Ta'lim hamma uchun” shiori deganda nogiron bo'lgan yoki jamiyat ichida ajratib qo'yilgan guruhlardan kelib chiqqan bolalarning ham tenghuquqlilik asosida ta'lim olishlari tushuniladi.

Ushbu harakat rejasining tahlili shuni ko'rsatadiki, asoslanadigan muhim tamoyili quyidagilardan iborat:

“Maktablar jismoniy, aqliy, ijtimoiy, emotsional, tilidagi yoki boshqa nuqsonlaridan qat'iy nazar hamma bolalarni qabul qilishi kerak. Ularga ruhiy va jismoniy nuqsoni bor bolalar, boshpanasiz bolalar, ko'chmanchi xalqlarga tegishli bo'lgan bolalar, etnik yoki madaniy kamchilikni tashkil etgan oilalarning bolalari kiradi” (Harakat Rejasiga kirish 3-chi band).

- Salamanka Bayonoti va Ish faoliyat Rejasida maxsus ehtiyojli bolalarga umumta'lim tizimi sharoitida inklyuziv ta'lim berish lozimligi alohida ta'kidlanib,

har bir bolaning boshqalarnikiga o'xshamagan o'z ehtiyojlari mavjudligi, shuningdek, har bir bola yashash joyiga yaqin bo'lgan maktabga borish huquqiga egaligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Bunday maktablarning asosiy maqsadi barcha bolalarga samarali ta'lim beribgina qolmay, maxsus ehtiyojli bolalarga nisbatan inklyuziv va iliq munosabatli jamiyat yaratib, diskriminatsion o'zgarishlarga barham berishdir.

Salamanka Bayonoti va Ish faoliyat Rejasining ishlab chiqilishi jahon miqyosida "Ta'lim hamma uchun" mazmunidagi ta'lim siyosati ilgari surilib, maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitida o'qitishning yo'llari belgilab berildi. Ammo bu ta'lim tizimining mazmun-mohiyatini yanada aniqroq va mustahkamroq huquqiy jihatdan asoslash, qat'iy belgilab berish lozim edi. SHuning uchun ham 2000 yilning 26-28 aprel kunlari Dakarda ta'lim to'g'risida xalqaro Forum qatnashchilari tomonidan "Dakar harakat dasturi"ni qabul qilganliklari tahlil etildi. Ular 10 yil oldin qabul qilingan "Ta'lim hamma uchun" Xalqaro Deklaratsiya (Djomten-Tailand-1990 yil) ni qayta tasdiqlab, ratifikatsiya qildilar. Dakar harakat dasturi "**2000 yilga** qadar jahon miqyosida ta'lim hamma uchun amaliy faoliyatining darajasini baholash" maqsadiga asoslanildi. Bu baholashda, har bir davlat o'zining ta'limini barcha bolalar uchun taminlanganlik darajasini tahlil qilib chiqish vazifasi topshirildi. Tahlil asosida har bir davlat 6 ta hududiy Konferentsiyalarni o'tkazish davomida **1990-2000 yillarda** erishgan yutuqlarini Djomt'enga yetkazib turishi lozim deb belgilandi.

Dakar harakat reja dasturiga kirgan barcha davlatlar **2002 yilga** qadar "Ta'lim hamma uchun" rejasini mukammal tuzib, **2015 yilga** qadar bu ta'lim tizimini amaliyotga to'liq joriy etishlari lozim deb topildi. Ushbu harakat rejasi tarkibiga kiruvchi davlatlarning barchasi "Har bir insonga va har bir jamiyatga" shiori ostida barcha insonlar va bolalar ta'limini to'laqonli ta'minlash majburiyatini oladilar. Bu harakat dasturida "Ta'lim xavfsiz, sifatli, bolaning sog'lig'ini himoya qilib, mustahkamlaydigan, hamma uchun birdek, inklyuziv tarzda va barcha zaruriy resurslar bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. O'qituvchilar saviyasi va o'quv rejalar

“Ta’lim hamma uchun” maqsadlariga javob berishi kerak”-deb belgilangan.⁵ Uchinchi ming yillik arafasida o’tkazilgan mazkur Dakar Umumjahon Konferentsiyasida xalqaro va milliy me’yoriy hujjatlarda e’tirof etilgan ta’lim olishdagi tenglik amalda keng tatbiq etilayotganligi alohida ta’kidlandi.

Bu Deklaratsiya quyidagicha bayonot qilindi:

➤ Har bir inson: bola, o’smir va kattalarning har biri ta’lim olishlari shart va bu ta’lim uning asosiy o’quv imkoniyatlariga ega bo’lishi lozim;

Nuqsonli bolalarning o’quv imkoniyatlari asosiy o’rinda turadi. Barcha nuqsonli bolalarning nuqsonlarini erta aniqlab ta’limga jalb qilish imkoniyatini topmoq kerak. SHunday qilib, yuqorida keltirilgan barcha xuquqiy me’yoriy hujjatlar, xalqaro forum Konferentsiyalar asosida maxsus ehtiyojli bolalar hamjamiyatning to’laqonli va tenghuquqli a’zosi ekanligi e’tirof etilib, ular ta’limida alohida yangicha yondashuv maydongan keldi. Ushbu ta’lim shakllari inklyuziv va integratsion ta’lim deb ataldi.

“Nogiron shaxslar huquqlari to’g’risida”gi Deklaratsiyaning mazmunidan shu narsani tushunish mumkinki, nogiron fuqarolar uchun jamiyat hayotida to’liq ishtirok etish kafolatlanadi. Ammo mazkur deklaratsiyada nogiron bolalar, ularning ta’lim olish imkoniyatlari va barcha davlatlar tomonidan imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlari batafsil yoritilganligi aniqlandi. Bu xususda Suleymenova R.A. fikricha “Agarda nogiron bolalarning uz jamoalari va butun jamiyat ijtimoiy hayotiga jalb etish imkoniyatlari rad etilsa ularning imkoniyatlari keskin kamayadi”

“Ta’limning uzluksizligi, yangi global iqtisodiyotning kalitidir. Ta’lim rivojlanish, ijtimoiy taraqqiyot va inson ozodligi uchun tub ahamiyatga ega” deb ta’kidlaydi.

Juda ko’plab davlatlarda maxsus yordamga muhtoj bolalarni yuqori natijali kamol toptirishda kompensator imkoniyatlarni rivojlantirish hamda ijtimoiy mslashtirishni to’laligicha yo’lga qo’yish maqsadida umumta’lim maktablarida ta’lim berish ilmiy va amaliy davlat siyosati rejasiga kiritildi. “Ta’lim tizimi

1.«Dakarskie ramki deystviy»-Frantsiya 2000 yil, 20-21 betlar).

2.Suleymenova R.A., Xakimjonova G.A., “Zarubejnyy i otechestvennyy opyt vklucheniya detey so spetsial’nyimi nujdami v obsheobrazovatelny protsess problemq iputi resheniya ”\ Almaata\ 2001y , 19chi bet.

shunday bo'lishi keraki deb yozadi L.S.Vigotskiyning fikricha nuqsonli bolaning tarbiyalashning vazifasi boladagi nuqsonlarni kompensatsiya qilish va uning xayotga integratsiyasini ta'minlash deb hisoblaydi va buning uchun shunday ta'lim tizimini yaratish kerakki maxsus yordamga muxtoj bola o'qish jarayonida xar tomonlama rivojlansin. Ya'niy L.S.Vigotskiy umumiy va maxsus ta'limni uyhunlashtiradigan ta'lim tizimini tashkil etish\maxsus yordamga muxtoj bolalarni umumta'lim tizimida o'qitishni etirof etgan⁶.

Inklyuziv ta'limning O'zbekistondagi huquqiy asoslari.

Yuqorida keltirilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limning joriy etilishi uchun asos bo'lib hisoblanadi.Jumladan; "Ta'lim hamma uchun" dasturining bajarilishi, O'zbekistonda ta'lim olish huquqining qonunchilik asosini:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992 yil; 41-modda)
- "O'zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoyalash to'g'risidagi" qonun (19, 27-moddalar)
- "Ta'lim to'g'risida"gi qonun (1997 yil, 22, 23-moddalar)
- "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonun (2008 yil; ta'lim olishdagi teng imkoniyatlar va alohida kafolatlari, 28, 29-moddalar)
- Kadrlar tayyorlash milliy dasturi (o'quvchilarni qobiliyat va imkoniyatlariga muvofiq o'qitishga differentsion yondashuv)
- "Ijtimoiy himoya yili" davlat dasturi (4.2-modda), "Yoshlar yili" Davlat dasturi.
- "Sog'lom avlod" davlat dasturi (2000 yil)
- "Ijtimoiy himoya yili" davlat dasturi (2007 yil)
- "Barkamol avlod yili" davlat dasturi (2010 yil) va boshqalar

Inklyuziv ta'limning barqarorligini ta'minlash maqsadida "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahririga imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim jarayoniga integratsiyalash maqsadida umumta'lim maktablari, maktabgacha ta'lim muassasalarida inklyuziv guruh va sinflarning tashkil qilinishini tartibga soluvchi modda kiritilgan.

O'zbekistonda integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limni rivojlantirish bo'yicha siyosati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limni imkoniyatlari cheklangan bolalarning barqaror rivojlanishi, reabilitatsiyasi, jamiyatda moslashuvi va integratsiyasining muhim omili sifatida tan olinishi;
- integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limni saqlab qolish va rivojlantirish maqsadida barcha strategik kuchlar, davlat va nodavlat tuzilmalar, keng jamoatchilikning jisplashishi;
- integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limning hamma uchun ochiqligi, ta'lim tizimining o'quvchilarning rivojlanish salohiyatlari, o'ziga hos xususiyatlari hamda ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvi;
- imkoniyatlari cheklangan bolalarni umumiy ta'limga integratsiyalash maqsadida ta'lim muassasalari, ota-onalar, jamoatchilik tashkilotlarining faoliyatini boshqarish va muvofiqlashtirish mexanizmlarini yaratish;
- integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim muassasalari uchun maxsus o'quv rejalari, o'quv-uslubiy komplekslar ishlab chiqish;
- o'quvchilarda tevarak-atrofdagilar, tengdoshlari bilan o'zaro ijobiy munosabatlarning o'rnatilishi, atrofdagi kishilarda kommunikabellik va bag'rikenglikni rivojlantirish;
- imkoniyatlari cheklangan bolalarni ularning ehtiyojlari va imkoniyatlariga qaratilgan sifatli ta'lim olishida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi;

O'zbekistonning integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim sohasidagi siyosati yosh fuqarolarning ta'lim olishlari uchun optimal sharoitlar yaratilishiga qaratiladi va quyidagi maqsadlar bajarilishiga yo'naltiriladi:

- bolaning o'ziga xos ta'limga ehtiyojlarini mumkin qadar erta (hayotining dastlabki oylaridan) aniqlash;
- o'ziga xos ta'lim ehtiyojlari mavjud bolalarning barchasini ta'limga jalb etish;
- imkoniyatlari cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari qatoriga integratsiyalash uchun sharoitlar yaratish;

- imkoniyatlari cheklangan shaxslarning o'ziga xos ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;
- inklyuziv ta'lim muhitida ishlayotgan pedagoglarga malakali uslubiy yordam ko'rsatish va rag'batlantirish;
- uyg'un rivojlangan avlodni tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosatini ta'lim vositalari yordamida qo'llab-quvvatlash;

Mazkur maqsadlarga erishish, quyidagi vazifalar majmuasining amalga oshirilishini taqozo etadi:

- imkoniyatlari cheklangan bolalarning ehtiyojlaridan kelib chiqib, maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim mazmunini ilmiy-uslubiy jihatdan ishlab chiqish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limni uning barcha pog'onalarida tashkil etish, boshqarish va muvofiqlashtirish printsiplari va mexanizmlarini ishlab chiqish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'limning huquqiy asoslarini takomillashtirish, uning me'yoriy huquqiy jihatdan ta'minotini ta'lim siyosatining maqsad va vazifalariga moslashtirish;
- bolalarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda sifatli ta'lim olishda teng imkoniyatlarga ega bo'lishning davlat tomonidan kafolatining amalga oshirilishini ta'minlaydigan tashkiliy-boshqaruv mexanizmlarini yaratish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim muassasalari uchun pedagogik kadrlarni tayyorlash, malakasini oshirish ishlarini takomillashtirish;
- maxsus integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim muammolarini ilmiy-nazariy va ilmiy-uslubiy nuqtai nazardan ishlab chiqilishini ta'minlaydigan ilmiy-pedagogik kadrlarning kasbiy tayyorgarligi va malakasini oshirish;
- O'zbekistonning bu faoliyatga davlat, jamoatchilik tashkilotlari, ota-onalarni keng jalb qilishga qaratilgan ta'lim siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishning davlat-jamoatchilik mexanizmlarini rivojlantirish;

- mintaqalarning imkoniyatlaridan kelib chiqib, integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim holati va rivojlanish tendentsiyalarini monitoring qilish tizimini yaratish;
- integratsiyalashgan (inklyuziv) ta'lim sohasida o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalar, jamoa tashkilotlari xodimlari uchun o'quv metodik majmualar va ommabop adabiyotlarni yaratish;

Imkoniyatlari cheklangan bolalarning, hoh u maxsus maktab, maktabgacha muassasalar bo'lsin, hoh umumta'lim muassasalari qoshidagi sinf yoki guruhlar bo'lsin, hoh uyda ta'lim olish bo'lsin – o'qitishning barcha shakllari–ta'lim sohasiga jalb qilinishi ma'lum jihatdan integratsiya jarayoni hisoblanadi, chunki o'qish davrida va undan keyin ham bu bolalar boshqa bolalar, shu jumladan umumta'lim muassasalarda ta'lim olayotgan bolalar bilan o'zaro muloqotda bo'ladilar, ularning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga uyg'unlashuvi ta'minlanadi. Biroq, ta'lim olish uchun mos shart-sharoitlarni tanlash har bir bolaning va ota-onasining huquqi hisoblanadi. Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya mutaxassislari zimmasiga bolaning ruhiy-jismoniy holatini o'rganish va tashxis qilish vazifasi yuklangan bo'lib, bolani har tomonlama tekshirish natijasida bolalarni o'qitish va ularga mos keladigan ta'lim sharoitini aniqlashga doir tavsiyalar beriladi. SHunday qilib, o'ziga xos ehtiyojlari bo'lgan bolaning umumta'lim sohasiga samarali jalb qilinishi uchun quyidagilar zarur:

- bolaning rivojlanishida ijobiy natijalarga erishishga imkon beradigan korreksion tadbirlarni erta yoshdan boshlash
- umumiy ta'limga jalb qilingan har bir bola uchun tibbiy-psixologik-pedagogik kuzatuvni, ya'ni mutaxassislarning doimiy yordamini tashkil etish;
- ruhiy-jismoniy rivojlanishi va ta'lim ehtiyojlaridan kelib chiqib, imkoniyatlari cheklangan har bir bolaning sog'lom bolalar bilan birgalikda tarbiya va ta'lim olishining zarur shakllarini tanlashni ta'minlash;

Bolaning ta'lim tizimiga jalb qilinishining biror ko'rinishi u uchun oddiy va foydali bo'lishi darkor, ayni paytda bu inklyuziv ta'lim maromida rivojlanayotgan tengdoshlarining sifatli ta'lim olishiga halaqit bermasligi lozim.

Shuningdek, ushbu hujjatlar asosida **2003 yilda** Respublikamizda “Talim hamma uchun” Milliy dasturi ishlab chiqildi. “Ta’lim hamma uchun” dasturining Milliy rejasi YuNESKOning maslahatlari va moddiy ko’magi bilan **2000 yilgi** Dakar shartnomalariga mos bo’lib, siyosatchilar, ta’lim tizimi, vazirlik va idoralar rahbarlari, pedagoglar, jamoat arboblari, O’zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirish muammolari bilan qiziquvchi barcha shaxslar uchun mo’ljallangan. Mazkur rejada O’zbekiston Respublikasida uzluksiz ta’lim tizimini “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi –“Ta’lim hamma uchun” Milliy Rejasining kontseptual o’zagi asosida isloh etish muammolari va istiqbollari tahlil qilingan. YuNESKOning “Ta’lim hamma uchun” loyihasida bayon etilgan mezonlarga muvofiq ta’lim sohasidagi muammolar Rejada alohida quyidagicha yoritilgan.

Umumiy qoidalar.

HMR-THU tayanch tamoyili (shaxs ustuvorligi)ga tayangan bo’lib, har bir go’dak, o’smir va yoshi katta inson o’zining tayanch ta’limga bo’lgan ehtiyojlarini so’zsiz tan oladiki, ushbu tushuncha eng yuqori va to’la ma’noda qoniqish, yangi dunyoni bilishga o’rganish, harakat qilish boshqalar bilan birgalikda yashash va kun ko’rish imkonini beruvchi ta’lim olish huquqiga egadir. SHuningdek, HMR-THUning maqsadi-har bir insonning iqtidori va imkoniyatlarini ochish, o’qiyotganlar shaxsini rivojlantirishga yo’naltirilgan ta’limni ta’minlashdir, toki odamlar o’z hayotlarini yaxshilab, o’z jamiyatlarini tuza olsinlar”

Bundan tashqari ushbu Rejaning III.9 qismi “Maxsus ehtiyojli bolalarni o’qitish”, deb nomlangan bo’lib, unda maxsus ta’lim tizimining bugungi kundagi barcha jabhalarining ahvoli yoritib o’tilgan.

SHuningdek, VI. Band ham maxsus ta’lim xususida bo’lib unda quyidagicha bayonot qilinadi:

1). Qonunchilik va me’yoriy huquqiy bazani takomillashtirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirildi:

a. “Rivojlanishda jismoniy va ruhiy nuqsonlari bo’lgan bolalarning uzluksiz

ta'limi to'g'risidagi Nizom"ni tasdiqlash;

b. "Maxsus ehtiyojlari mavjud bolalarni xonadonlarda o'qitish" to'g'risida Nizom ishlab chiqish;

c. Maxsus yordamga muhtoj bolalar korreksion ta'limi davlat standartlarini ishlab chiqish hamda tasdiqlash va boshqalar.

2). Maxsus ta'lim va tarbiya mazmunini takomillashtirish bandining bosh masalasi inklyuziv ta'lim tizimidir:

a. bolalar bog'chalari va maktablarida inklyuziv ta'lim strategiyasini amalga oshirish. Umumta'lim maktab o'qituvchilari bilan maxsus maktab o'qituvchilarining hamkorlikda ishlashiga erishish;

b. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy vositalarni harakatlantiruvchi mexanizmlarini asoslash va qonuniy tasdiqlashni ko'zda tutish maqsadga muvofiq.

c. imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarning skrining holatini aniqlash. Imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim maktablariga jalb etishda ulardagi nuqsonlarning turi va darajasi, shu hududda sharoitlardan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich amalga oshirish.

Tashxis markazlari xodimlari ish faoliyatiga bog'cha va maktablarga inklyuziv ta'lim strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish majburiyatini kiritish kabilar.

IX. yo'nalishning IV. bandi inklyuziv ta'lim tizimini o'quv uslubiy tomondan takomillashtirish xususida bo'lib, unda quyidagilar bayon etilgan:

a. oddiy sinflarda maxsus ehtiyojli bolalarni o'qitish rejalari, baholash va sinfdan sinfga o'tkazish tizimini soddalashtirish;

b. maktablarning darsliklar, uslubiy qo'llanmalar, dasturlarga ehtiyojini aniqlab, mazkur adabiyotlarni yetkazib berish, darsliklar mazmunini takomillashtirish (**2003-2005 yillar**);

c. inklyuziv maktab o'qituvchilari va o'quv rejalari zimmasiga yuklatilgan vazifalarni qayta ko'rib chiqish, ta'lim standarti, shuningdek maxsus ehtiyojlari mavjud bolalarning oddiy sinflarda bilim olishlarini nazarda

tutadigan ixcham va o'zgaruvchan rejalar tuzish (**2005-2010**);

d. inklyuziv maktablar o'quvchilari va ota-onalar uchun uslubiy qo'llanmalar, o'qituvchilar uchun o'quv materiallari tayyorlash va ta'minlash.

Tahlil natijasi shuni ko'rsatdiki, "Ta'lim hamma uchun" Milliy dastur rejasi har tomonlama mukammal tuzilgan. Reja dasturning V bandi "Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish" deb nomlanadi. Chunki inklyuziv ta'lim tizimini joriy etish yuqori malakali kadrlarsiz samarali kechmaydi. Jumladan, dasturda "Umumiy ta'lim muassasalari pedagoglarini inklyuziv ta'lim bo'yicha qayta tayyorlash. Barcha gumanitar o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida inklyuziv ta'lim asoslari bo'yicha kurs kiritish (**2003-2005**)" kabi masalalar o'rin olgan.

"Ta'lim hamma uchun" Milliy dastur rejasida yuqoridagilardan tashqari inklyuziv ta'lim tizimini joriy etishning moddiy \ texnika bazasini mustahkamlash, maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga jalb etishda qonunchilik va me'yoriy bazani takomillashtirish, inklyuziv ta'limni joriy etishda targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish zaruriyati va boshqa masalalar ham qayd etilgan. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun maxsus ishlab chiqilgan ta'lim dasturlari bo'yicha ta'lim muassasalarida o'qish va tarbiyalash hamda o'z jismoniy, aqliy qobiliyatlari va xohishlariga mos bo'lgan ta'lim olish huquqiga ega. Psixologo - Tibbiy -pedagogik komissiyaning tavsiyasi bilan jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarning ota-onalari o'z xohish istagiga ko'ra hamda bolaning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda ta'lim (umumta'lim yoki ixtisoslashtirilgan) muassasasi turini tanlash huquqiga ega.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarga o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishda qonun hujjatlari bilan imtiyozlar belgilanishi mumkin, deb belgilab berilgan. Xulolsa qilib aytganda yuqorida keltirilgan barcha me'yoriy hujjatlar asosida O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni joriy qilishning huquqiy asoslari yaratilgan.

2.2 Inklyuziv ta'lim siyosatining jahon miqyosida nazariy va amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi

Xalqaro miqyosda.

Ma'lumki, umumjahon statistika ma'lumotlariga ko'ra, yer yuzi aholisining 9-11% ni rivojlanishdan orqada qolgan va ularning ruhiy-jismoniy holati bilan bog'liq maxsus ta'limga ehtiyoji bo'lgan kishilar tashkil etadi.

Yunisef Xalqaro bolalar jamg'armasining Uzbekiston Respublikasidagi vakolotxanasining sobiq boshlig'i Reza Xossayni Innochentining ma'lumotiga kura markaziy sharqiy Yevropa mamlakatlari va Baltika davlatlarida mintaqaning 27davlatida nogiron deb tan olingan bolalar soni 1990yilda 500mingta, 2000 yilga kelib ularning soni 1,5mln. ga ko'tarildi, nogiron bolalar soni 3barobarga ko'tarilgan. Uzbekistonda esa 2008yilda qayd qilingan va nazorat ostidagi nogiron bolalar soni 70mingtani tashkil qilgan bo'lsa 2010 yilga kelib 125mingtaga yetdi. Bu keskin o'sish, birinchi navbatda bolalar nogironligi masalasining dolzarbligi va ko'mak izlayotgan onalarning ko'payayotganligini tan olish bilan bog'liq⁷.

BMT sobiq bosh kotibi Kofi Annan o'z ma'ruzasida qo'yidagi hayotiy misollarni keltirdi Maktabda deyarli bo'lmagan, na ishi, na bexatar boshpanasi bo'lmagan maxsus yordamga muxtoj bolani tasavvur qiling...

Onalari dori solingan shishaga yopishtirilgan yorliqni o'qiy olmagan uchun jon taslim kilayotgan bolani yoki yuridik xujjatni o'qiy olmagan uchun me'ros qolgan yerdan maxrum bo'lib kolgan kishini ko'z oldingizga keltiring. Ta'lim har doim ham qaramlik, vasvasa va qashshoqlikdan halos bo'lish uchun kalit bo'lib xisoblangan. Talim bu qambag'allikga qarshi kurashadigan samarali qurol. U ko'plab odamlarning hayotini saqlab qoladi va raqobatbardoshligini oshiradi ,ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotini rag'batlantiradi. Ta'limning uzliksizligi yangi global iqtisodiyotning kalitidir. Rivojlanish ijtimoiy taraqqiyot va inson ozodligi uchun u tub ahamiyatga ega. Ammo bugungi kunda

⁷ Hamkorlik chegara bilmas. "Bola va Zamon" jurnali №1 2006 (2) 10\11 bet.

dunyo bo'yicha 113 milliondan ortiq bola ta'limdan bebahra qolmoqda. Mana bu bolaning fikriga etibor bering "Mening otim Amerigo. Yoshim 13da. Ko'chada yolg'iz yashayman. Qachonlardir otam tashlab ketgan. Onam men bilan yashashni xoxlamaydi. Otam juda uzokda yashaydi. Men uning yoniga borishim mumkin, lekin u ham meni olishni xoxlamaydi. Xullas mening o'yim ko'cha. Ilgarilari eski\tuski narsalarni yig'ib sotardim. Qandaydir kasallikka chalinganimdan so'ng ko'zim hiralashib, qulog'imning eshitishi ham yomonlashdi. Bir oz vaqt muzqaymoqchi bilan ishladim. Men plyajda muzqaymoq sotar edim, Ammo bu juda mashaqqatli ish. Mo'zqaymoq to'la og'ir yashikni ko'tarib yurishga to'g'ri kelardi. Qulog'imning eshitmasligi esa meni yanada qiyin ahvolga sola boshladi.

Hozir poyafzallarni tozalayapman. Biroq hech qachon qorin to'ymaydi, keyingi kecha qaerda tunashni bilmayman. Men ham o'z o'yimda yashashni, maktabga borishni juda\juda istar edim. Qishkechalari juda sovuq bo'ladi. Sovuqdan ko'chada o'lib qolish ham hech gap emas" Amerigoning ahvoli yagona voqea emas. Butun dunyo bo'yicha 1000lab bolalar ko'chada yashaydilar. Xavfli joylarda ishlaydilar. Ularni (ayniqsa nuqsonli bo'lsa) har doim kamsitadilar, ko'pincha bu bolalarning oddiygina huquqlari ham yo'q." ("Ming yillik ma'ruzasi" **2000 yil**⁸)

CHet el va Rossiya federatsiyasining tajribasini o'rganish jarayonida Rossiyada ijtimoiy muammolari bo'lgan bolalar bo'yicha qo'yidagi ko'rsatkichlar ma'lum bo'ldi. Birinchi o'rinda asab tizimi va his qilish organi (21,7%), shularning orasida eng ko'p uchraydigan tserebral falajlangan (DTSP), ikkinchi o'rinda psixik rivojlanishi buzilgan (18,6%) va (71,0%) aqli zaif, tug'ma anomal (18,5%). 3ta turidagi kasalliklar tizimi, sabablari bolalar nogironligi asosining qariyb 70% ni belgilab beradi.

Xalqaro tashkilotlardan biri UNICEF, Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazi 2dekabr 2005 yilda butun jaxon nogironlar kuniga bag'ishlab o'tkazilgan tadbirning ham asl maqsadi nogironlarni xar\qanday diskriminatsiyadan ozod qilish, nogironlar barchalar qatori o'z qobiliyat va imkoniyatlarini ko'rsata bilish,

⁸BMT bosh kotibi Kofi Annan "Ming yillik ma'ruzasi" 2000yil.

bilim, malakaga ega ekanligi to'g'risida fuqarolar e'tiborini qaratish (prizyv)dan iborat edi..

Markaziy Sharqiy Yevropa (MSHE) davlatlarida 2000y. boshlarida maxsus tashkil topgan muassasalar, maktab \ internatlarda 317000 imkoniyati cheklangan bolalar yashab kelgan. Ular o'z ota - onalaridan va o'arindoshlarida uzoqda ajralgan xolda maxsus maktab va maktab internatlarga jo'natilgan.

AQSH va Yevropa ta'limi siyosati tarixi davomida o'zlarining bir qancha rivojlanish yo'nalishlarini ishlab chiqdilar:

maktab desegregatsiyasi;

ta'limga kirish imkoniyatlarini kengaytirish;

meynstriling;

integratsiya;

inklyuziya.

Meynstriling – bu shunday strategiyaki, bunda nogiron bolalar o'z tengdoshlari bilan bayramlarda, turli xil darsdan tashqari vaqtlarda muloqot qiladilar, ayrim bolalar ommaviy maktablarning sinflariga xam kiritilib, ular ta'lim olish maqsadida emas, balki o'z tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida kiritiladi. Integratsiya -bu ruxiy va jismoniy nuqsonga ega bo'lgan bolalar extiyojlariga ko'ra ta'lim jarayonini amalgam oshirish; ular nogiron bolalar uchun moslashtirilmagan maktablarga boradilar, lekin maktabga borish majburiy emas, bu ularning xoxish-istaklaridan kelib chiqadi. Inklyuziv ta'lim bu yangi atama, ya'ni maktablarda tubdan isloxtlar o'tkazish va o'quvchilarning extiyojlarini qondiradigan o'quv binolarini qayta rejalashtirish.

Yuqoridagi yondashuvlar bir qancha nazariy yo'nalishlarga asoslanadi;

ijtimoiy odiylik nazariyasi;

inson xuquqlari, insonning rivojlanishiga nisbatan ijtimoiy tuzim nazariyasi;

strukturalizm;

ijtimoiy tanqid.

Agar nogiron o'quvchilarning ta'lim tizimi nazariyasi xaqida gapiradigan bo'lsak, u xolda U.Bronfenbrennening 1979 yil ishlarini esga olish kerak. Bu olimning fikricha inson rivojlanish jarayonida ya'ni ulg'ayotgan, o'sayotgan indevid atrof-olamni keng, differentsiyalashgan va adekvat anglay boshlaydi. Bunday bo'lishning sababi vaqt o'tishi bilan bolalar o'zlarining ijtimoiy-ijtimoiy muxitlarini o'zgartirib, xarakat va muloqotga katta qiziqish bilan qaraydilar. SHuning uchun xam o'quvchilarning xulq-atvorlarini nazorat qilish emas, balki ularda o'z-o'zini boshqarish malakalarini rivojlantirish kerak. Yana bir shunga o'xshash konsepsiya Brim konsepsiyasidir, 1975 yilda konsepsiya yuqoridagi fikrning davomi xisoblanadi, ya'ni uning ta'kidlashicha xar bir insonning o'z ta'lim datsuri, qonun-qoidalarini bor. SHuning uchun xam biror bir guruxning faoliyatida, ularning qonun-qoidalarini o'rganmay turib, ishtirok eta olmaymiz. Shuningdek o'quvchilar (bu yaxshimi, yomonmi) maktab qonun-qoidalarini o'zlashtirib olishlari, o'qituvchilar esa ularga o'quv muassasining ijtimoiy va tashkiliy tizimini mukammal o'rgatishlari kerak. SHuningdek o'qituvchilar shuni tan olishlari kerakki, o'quvchilar ulardan maktabdan tashqarida-uyda, ko'chada, jamiyatda ishlarini, maktabda ruxsat berishlarini iltimos qilishadi. Tarbiyachi va o'qituvchilar internatlat muxitini "uy muxitiga" aylantirishga qanchalik xarakat qilishmasin, bular bari bir uy va oilalarning o'rnini bosa olmaydilar. Bu bilan esa o'quvchilar maktabdan keyingi mutsaqil xayotida ijtimoiy muxitga o'rganish jarayoniga kirishishlariga keng imkoniyat bermaydi. SHuning uchun xam maxsus maktab xam nogiron o'quvchilar uchun muammo xisoblanadi. Maxsus ta'lim sharoitida biz o'quvchilarni maktabga moslashtirish, maktab qonun-qoidalariga bo'ysunishga o'rgatish muammolari bilan to'qnashamiz. SHu uchun xam o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish va mustaqil xulosalar chiqarish malakalarini shakllanitirish kerak. Bunday malakalar ularga jamiyatda, katta xayotga qadam qo'yganlarida kerak bo'ladi.

AQSH da 1875 yildan 1914 yilgacha majburiy maktab ta'limi joriy qilingan edi. SHunga muvofiq ravishda aqli zaif xisoblangan va tarbiyasi og'ir, kar, jismoniy nogironlar uchun maxsus sinflar tashkil qilingan edi. bu vaqtda Milliy ta'lim

assotsiyatsiyasi maxsus ta'lim Departamentini tashkil qildi. Aqliy qobiliyatni tekshirishga mo'ljallangan testlar, psixologik nazariyalar rivojlandi, ishchi kuchi ko'paya boshladi. Bu omillar maktab tizimiga ta'sir qila boshladi, ya'ni o'quvchilar orasidagi individual farqlar va aniqlash va ularni o'lchash tamoyillari tuzildi.

60-70 yillarda nogiron o'quvchilarning omadsizligida maktabni aybdor xisoblab, maktablarga qarshi norozi ovozlari kuchaydi. Djejn Merser 1971 yil tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, xar bir ijtimoiy tizim insonga yangi tushunchalarni beradi, shuning uchun nogironlik ijtimoiy kelishuvlarning maxsuli xisoblanadi.

1962 yilda Reyxolds va I.Denoning takliflari asosida "servislar kaskadi" degan tushuncha joriy qilindi. Bu shunday modelki, bu model asosida kasalxonada yoki uy sharoitida, maxsus maktab yoki maxsus sinflarda bilim olayotgan nogiron o'quvchilarning, shuningdek umumta'lim maktablardagi o'quvchilarning xoxish-itsaklarini inobatga olgan xolda turli qo'shimcha xizmatlar ko'rsatilishi ko'zda tutiladi.

1977 yildagi "Xamma nogiron bolalar uchun ta'lim tizimi" xaqidagi qonunda qo'shimcha xizmatlar turi ko'rsatilgan bo'lib, bu xizmatlar o'quvchilarni maxsus ta'limni olishlariga yordam beradi. Bunday xizmatlarga quyidagilar kiritilgan: transport, logoped, audologiya, psixologiya, fizioterapiya, tibbiy xizmat, maktab shifokori yoki xamshirasi, ijtimoiy xodim, psixologlarni maslaxat berishi.

1990 yillarda AQSH da barcha nogiron bolalar uchun ta'lim xaqidagi qonun ishlab chiqildi. Uning tamoyillari bilan individuallashtirilgan ta'lim, shu bilan birga nogiron ta'limi xaqidagi qonun xam ishlab chiqildi.

M.Reynxolds 1989 yil maxsus ta'lim muxitini nogiron bolalarni ommaviy maktablarda ta'lim sharoitlarining yaxshilanishi maxsus sinf va maktablarga yuborilayotgan bolalar sonining kamayishiga olib keladi. Xozirda Amerikada maktablarni shunday qilishiga jamiyatning qiziqishi ortib bormoqda, chunki bunday maktablarga barcha o'quvchilarni jalb qilish imkoni ortadi.

Shu tariqa inklyuziya – bu ta'lim olishni tashkil qilishning shunday asosiki, bunda xamma o'quvchilar o'z tengdoshlari bilan birgalikda o'zlarining yashash

joylariga taaluqli bo'lgan maktablarda ta'lim oladilar. Inkyuziya tushunchasi zamonaviy ta'lim siyosatiga Madlen Uill xonimning ta'lim siyosatidagi ishlari asosida kiritilgan. Uillning ta'kidlashicha, pedagoglar ko'pchilik nogiron o'quvchilar uchun "pull-out" xizmati samarasiz ekanligini ta'kidlashmoqda. "pull-out" bu shunday xizmatki, sinfda dars olib o'quvchilarni darsdan chiqib ketishlarini talab etadi. Gap shundaki, ko'pincha maxsus sinflarga turli guruxlardagi o'quvchilar: pedagogik qarovsiz bo'lgan, nogiron, aqli zaif, xulqida qiyinchiligi bo'lgan, diqqati tarqoq va giperaktiv o'quvchilar yuborilar edi. Bundan tashqari tadqiqotchilar maxsus muassasalarga kelgan bolalar xech qachon ommaviy maktablarga qaytib kelmasligidan tashvishlanar edilar.

Inklyuziv ta'limning asoslari shundan iboratki, nogiron o'quvchilarni turli extiyojlarini qondirishi kerak. SHunga ko'ra bunday maktablarning oldiga qo'ygan maqsadi shundaki, barcha o'quvchilarga to'laqonli ijtimoiy xayotida, jamoa ishlarida va maxalliy jamiyatda faol ishtirok etishda, shu jamiyatning bir a'zosi sifatida bir-biriga yordam berishga qaratilgan. Bu tushuncha integratsiya va mentsinglingning taqqoslash bo'yicha keyingi qadamlarini belgilab beradi. Inklyuziv maktablar va sinflarda bolalarning turar joylari bo'yicha o'qitiladi.

2.3 Maxsus ta'limga muhtoj bolalarga integratsiyalashgan ta'lim sharoitlarida yordam ko'rsatishning g'arbiy Yevropa tajribasi.

Yevropa davlatlarida integratsiyalashgan\inklyuziv ta'lim muammolarini hal qilish, imkoniyati cheklangan bolalarga yordam berish, ko'maklashish va maxsus ta'limni rivojlantirish bo'yicha Yevropa agentligi tomonidan 1999 yilda chop etilgan ma'ruzasi bilan tanishtiramiz. Ushbu xujjatda 17ta Yevropa davlarida integratsiya ta'limini tashkil qilish holati borasida fikr yuritiladi.

Integratsiyalashgan ta'lim sohasida o'z hohishiga ko'ra qaror qabul qilish tarafdorlari, xorijliklarning ijobiy tajribasiga ishora qiladilar. Ayni paytda ular ko'pincha o'zlari tomondan taklif etilayotgan keskin va jadal choralar (masalalar) g'arbcha yondashuvlarning o'xshashi tarzida qarash mumkin emasligiga e'tibor bermaydilar, chunki ushbu masalalar zarur qonunchilik, iqtisodiy, kadrlar bazalarisiz amalga oshiriladi. Integratsiyaning ilg'or modeli o'ziga xos o'quv joyining oddiy sinfi doiralaridagi yaratuvchanlik, fan o'qituvchisiga qo'shimcha ravishda ikkinchi pedagogni kiritish, infratuzilmaning o'quvchi imkoniyatlariga moslashish va yana ko'p narsalar, ya'ni "maxsus mini maktab" sinfida o'ziga xos tashkiliy ishlarni ko'zda tutadi. **Yunesko** vakili **X. Olsening** so'zlariga ko'ra, "o'n yetti yevropa mamlakatida o'tkazilgan imkoniyati cheklangan o'quvchilarni o'qitish bilan bog'liq muammolarning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, mabodo moliyalashtirish tegishli hajmda amalga oshirilmasa, integratsiya g'oyasi amalda tatbiq etilishi haqiqatdan uzoq" (1, 26-b). Maxsus ta'limni total ta'lim va ayni paytda Rossiya voqeligiga integratsiyalashmagan ta'lim bilan almashtirishga urinish, barcha bolalar huquqlari tengligiga erishish emas, balki imkoniyati cheklangan bolalarda ularning yo'qolishiga olib keladi.

Maxsus ta'limning davlat tizimi (**MTDT**) rivojlanishining oldingi bosqichi yakunlanmaganligini nazarda tutgan holda, ommaviy va maxsus ta'lim tizimining haqiqiy, o'zaro ta'sirini ta'minlovchi ta'lim integratsiyasi modelining milliy variantini ishlab chiqish zarur. Imkoniyati cheklangan bolalarning katta qismining haqiqiy integratsiyasini ta'minlash fuqarolik jamiyatining iqtisodiy jihatdan gullab-

yashnashiga olib keladi. Ammo ayrim mamlakatlarda ham integratsiyalashgan ta'limning chorak asri mobaynida **“maxsus ehtiyojli bolalarga” (Children with Special Needs)** pedagogik yondashish va yordamlashishning yagona modeli shakllanmadi.

Integratsion siyosatning asosiy xususiyatlari

Ma'ruza mualliflari integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashish qismida ta'lim siyosatining quyidagi asosiy komponentlarini ajratdilar:

- 1. Umumta'lim maktablari pedagoglari maxsus ta'limga muhtoj bolalar bilan bir qatorda har bir o'quvchi uchun mas'uldirlar.*
- 2. Integraiyalashgan o'quvchini umumta'lim maktabi (sinfi) yoki undan tashqarida zarur yordam asosan maxsus pedagog tomonidan ko'rsatilishi lozim.*
- 3. Maxsus pedagog maktabning shtatli xodimi yoki tashqi tashkilot (tashxislash markazining maxsus maktabi, tibbiy yoki ijtimoiy xizmat va h.larning) vakili bo'lishi mumkin.*
- 4. Yordam integratsiyalashgan o'quvchilar bilan bir qatorda, ular bilan ishlaydigan pedagoglarga hami ko'rsatilishi darkor.*
- 5. O'quv yurtidan tashqarida faoliyat ko'rsatayotgan turli ta'lim xizmatlari o'quvchi, o'qituvchi, maktablar hamda ota-onalarga ko'maklashishning har xil turlarni ta'minlab, yordam ko'rsatishi mumkin*
- 6. Ko'maklashishning asosiy shakllari axborot, o'quv materiallarini tanlash, individual o'quv rejalarini ishlab chiqish, maxsus mashg'ulotlar tashkil qilish va o'quvchiga bevosita yordam ko'rsatishga aloqador bo'lishi mumkin.*
- 7. Yordamlshish turlari har xil va o'zgaruvchandir. Ularning tanlovi o'quvchi ehtiyojlariga bog'liq bo'lgan turli omillar, o'qituvchilar, maktab sharoitlari va o'quv joyi va umuman maktabning texnik jihozlanishining talablariga bog'liq.*
- 8. Integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatishni maktabdan tashqari ta'lim xizmatlari bilan birga boshqa xizmatlar, eng avvalo ijtimoiy va sog'liqni saqlash xizmatlari ham ta'minlaydi. Ular ham umumt'lim muassasiga*

integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashish, ularning ota-onalariga maslahat ko'rsatish jarayoniga jalb qilinadilar. Aytib o'tilgan xizmatlarning vakillari maktab o'qituvchilari bilan yaqin hamkorlikda ishlashlari lozim.

Milliy ma'ruzalarga binoan ko'pchilik yevropa mamlakatlarida maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar bilan ishlashda maktab o'qituvchilari asosiy rol o'ynaydi. Qo'shimcha ta'lim yordami professionallar, asosan maxsus pedagoglar ko'magida ta'minlanadi. Ularning ishini odatda mahalliy ta'lim boshqaruvi organlari tartibga soladi.

Daniya va **Shvetsiyada** maxsus sinf (maktab) o'quvchilari bilan faqatgina maxsus pedagoglar shug'ullanadi. **Italiyada** bunday o'quvchilar bilan maxsus pedagoglar bilan bir qatorda oddiy pedagoglar ham ishlashi mumkin, ayni paytda ularning bari maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarning o'qishi uchun mas'ul sanaladilar. Boshqa variantlar ham mumkin. Masalan, **Frantsiyada** Adliya vazirligi qo'l ostidagi xizmat maktab o'quvchilariga yordam ko'rsatadi. Integratsiyalashgan o'quvchilar mavjud **Lyuksemburg** maktablarida maktab o'quv dasturlarini bilmasa ham, korreksion pedagogika va maxsus psixologiya sohalarida bilimga ega bo'lgan "assistentlar" ishlaydi. **Irlandiyada** ijtimoiy xizmatlar maxsus ta'limga muhtoj maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga xizmat ko'rsatishda bevosita qatnashadilar. Sog'liqni saqlash bo'yicha hududiy kengashlar tibbiy va ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtiradilar.

Integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashishni tashkil etish.

Internet ma'lumotlari asosida bugungi kunga qadar jahon miqyosida juda ko'plab davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish borasida amaliy tajribalar olib borilayotganligi ham aniqlandi.

Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim muassasalariga to'liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishdilar. Biroq maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim tizimi sharoitiga qabul qilgan davlatlar jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi kamchiliklarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga yo'naltirilgan qo'shimcha ta'lim xizmatini ko'rsatish ma'suliyatidan ozod etilmaydi.

AQSH, Buyuk Britaniya, Daniya kabi bir qator mamlakatlarda maktab turini tanlash qonun tomonidan belgilanadi, ota-onalar esa ta'lim turini tanlashni yozma ravishda tasdiqlashi, ayrim hollarda asoslab berishlari lozim, deb topilgan.

Maxsus ehtiyojli bolalarni inklyuziv ta'lim tizimiga jalb etishda jahon miqyosidagi bir qancha davlatlar tajribasi o'rganilib, tahlil qilindi:

1-qo'shma jadvalga murojat qilib, ta'lim integratsiyasi shakllari (umumta'lim muassasasiga integratsiyalashgan maxsus ta'limga muhtoj bolaga ko'maklashish) to'g'risidagi umumiy tasavvurga ega bo'lish mumkin. Unda keltirilgan ko'rsatkichlar o'quvchi qaerda (maktabmi yoki undan tashqarida) yordam olayotgani, uni kim (qanday professionallar va/yoki xizmatlar) bevosita ta'minlayotgani, aytib o'tilgan yordam kimga qaratilganini tushunish imkonini beradi.

Avstriyada 1945 yildan boshlab nogiron bolalarni differentsial o'qitish tizimi tashkil etilgan bo'lib, bu ta'lim tizimida barcha turdagi nuqsonli bolalar o'qitila boshlandi. Ammo 1980 yilga kelib maxsus ehtiyojli bolalarning ota-onalari demokratiya huquqlari uchun kurashib, farzandlarini umumta'lim muassasalarida o'qitilishini talab qilib chiqdilar.

Folker Ruttning ma'lumotlariga qaraganda "Ayni paytda ixtisoslashtirilgan ta'lim sohasida ishlovchi pedagoglar maxsus ehtiyojli bolalarga segregatsiya, ya'ni maxsus ta'lim berishning afzalliklarini shubha ostiga qo'ya boshladilar. 1983 yilda Avstriya Ta'lim vazirligi inklyuziv ta'lim tizimining modelini tuzish yuzasidan tajriba loyihasi to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ta'lim modeli to'rtta turga ajratildi:

- **Inklyuziv sinflar**-umumta'lim maktablariga bittadan to'rttagacha maxsus ehtiyojli o'quvchilar qabul qilinadi. Bitta maxsus ehtiyojli o'quvchi ikkita sog'lom boladek hisoblanib, sinfdaga bolalarning umumiy soni qisqartiriladi. Sinfdagi ikkita o'qituvchi ishlab ulardan biri maxsus tayyorgarlikka ega bo'lib, bolalar bilan haftasiga 4 soatdan 6 soatgacha korreksion mashg'ulotlar olib boradi. Maxsus ehtiyojli bolalar individual dasturlar asosida o'qitiladi.

- **Hamkorlik qiluvchi sinflar**-ixtisoslashtirilgan va umumta'lim maktablarining sinf o'qituvchilari tomonidan belgilangan hamkorlikni amaldga oshiradilar.
- **Kichik komplektli maxsus sinflar**- umumta'lim maktablarining sinflarida 6-11 ta maxsus ehtiyojli o'quvchi jamlanadi hamda maxsus o'quv reja va dasturlar asosida o'qitiladi.
- **Yordamchi o'qituvchilar**-oddiy sinfga 4 ta va undan ko'p maxsus ehtiyojli o'quvchilar jamlanadi hamda maxsus tashxis qilish va korreksion metodikalarni qo'llay oladigan o'qituvchi lavozimi joriy etiladi"-deb yozadi.

1991 yilda pedagogik tajriba-sinov va maktablarni rivojlantirish markazlari tomonidan inklyuziv sinf modeli eng samarali deb topildi. 1993 yilda esa Avstriya hukumati maxsus ehtiyojli bolalar ota-onalarining maxsus yoki umumiy ta'limni tanlash huquqini tasdiqlovchi qonunni qabul qildi.

Umumta'lim maktablari pedagoglar shtatiga maxsus pedagog kiritilishi mumkin; uning vazifasi – fan pedagoglariga yordam ko'rsatish hamda integratsiyalashgan o'quvilarga yordamlashishdir. Boshqa hollarda maxsus o'qituvchi shtat xodimi bo'lmasdan, maxsus (tashqi) xizmat ko'rsatishi mumkin, ya'ni turli nuqsonlari (masalan, nutq, xulq muammolari, eshitish yoki ko'rish qobiliyati sustligi) mavjud, maktabga integratsiyalashgan yoki muammolar yechimi bilan boshqacha bog'langan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga vaqtincha yordam ko'rsatadilar; mahalliy hukumat, muassasalar va boshqa xizmatlar, tashkilotlar, maxsus ta'lim sohasidagi mutaxassislar, tibbiy markazlar va boshqa maktablar bilan hamkorlik qiladilar.

Aytib o'tilgan professional zarur miqdorda pedagoglarni biror nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashning maxsus metodlari bilan tanishtiradi deb taxmin qilinadi. Asosiy o'qituvchiga zarur bo'lgan yordam turi uning aniq savollari va o'quv muhitining o'ziga xosligidan kelib chiqadi. Maxsus o'qituvchi zaruriyatiga qarab va fan materialiga mos ravishda o'quvchi bilan ishlashi mumkin bo'lgan assistenti (yordamchi) sifatida ham faoliyat yuritadi. Fan o'qituvchisi maxsus o'qituvchidan bilim, malaka va korreksion metodlarini, zaruriyat bo'lganda,

maktab o'qituvchisi boshqa mutaxassislardan ham (masalan, turli xizmat vakillari, shu jumladan tibbiyot xodimlari va h.) yordam olishi mumkin. Maxsus ta'limni ta'minlash va bu jarayonning barcha ishtirokchilarini boshqarish vazifasini yechish maxsus ta'lim markazlari zimmasiga yuklatiladi. Markazlar integratsiyalashgan bola ta'limining sifati uchun javob beradilar. Ular o'qituvchi, ota-onalar va ma'muriy organlarga maslahat beradilar, umumta'lim maktab personalining malaka oshirishini tashkil etadilar, pedagogik kengashlar o'tkazishda qatnashadilar. Markazlar ota-onalar va umuman jamoatchilikka axborot yetkazishni ta'minlaydilar; umumata'lim maktablarida maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarning muammolarini yechish bilan muayyan darajada bog'liq barcha xizmatlarning faoliyatini muvofiqlashtiradilar; mahalliy hukumat organlari, muassasalar, tashkiltolar, maxsus ta'lim sohasi ekspertlari, tibbiyot markazlari va maktablar bilan hamkorlik qiladilar.

Flamandiya jamoasida integratsiyalashgan ta'limning muvaffaqiyati uchun maktab o'qituvchisi asosiy javobgar shaxs hisoblanadi. Maxsus pedagog resurs pedagog xizmatini bajaradi fan o'qituvchilarini kasbga oid axborot bilan ta'minlab, ular o'rtasida bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. SHuni tan olish kerakki, fan o'qituvchilari o'zlarining kundalik pedagogik faoliyatida assistent tomonidan tayyorlangan dasturdan doim ham foydalanavermaydilar (3).

3) Integratsiyalashgan o'quvchining rivojlanish va imkoniyatlari xususiyatlariga mos ravishda assistent tomonidan talqin etilgan va moslab olingan standart o'quv materialini nazarda tutilayapti.

Maxsus pedagog maktabning shtatli xodimi bo'lishi mumkin, bu holda vaqtincha qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'quvchilarga yordam ko'rsatish uning vazifasiga kiradi. Boshda o'quvchiga individual yordam ko'rsatib, maxsus pedagog biroz vaqtdan so'ng bu vazifani asosiy o'qituvchi zimmasiga yuklaydi. Zarur bo'lganda, u bolaga ko'maklashishni davom ettiraveradi, ammo yangi bosqichda bolada uchrayotgan muammoning mohiyatini aniqlash muhimroq sanaladi. SHu asnoda mutaxassis integratsiyalashgan o'quvchi bilan ishlayotgan barcha o'qituvchilarga katta yordam ko'rsatadi. Bunday yordam turida diqqat o'quvchi bilan bevosita

ishlash (sinfda yoki undan tashqarida) yoki bola ehtiyojini ko'proq qondirishga qodir o'quv materialini qidirishga qaratiladi. Yordam turli shaklda bo'lishi mumkin: o'qituvchilarga o'quvchilar bilan yoki jamoa bo'lib ishlash, texnik va metodik yordamni ta'minlash (metodik qo'llanmalar yaratishda), maslahatlar berish.

Flandriya hukumati so'ngi yillarda asosiy maktab ish faoliyatiga maxsus ta'lim dasturlarini kiritishga oid tajriba o'tkazayapti. Rahbarlarning fikricha, bu qoloq o'quvchilarning muammolarini yechish imkonini beradi. O'quvchilar o'rtasidagi tafovutlar, an'anaviy ta'lim usullarini o'quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish, ya'ni ta'limni individuallashtirishga diqqatni ko'chaytirish tajribaning maqsadi hisoblanadi. Maktablar maqsadli yordam guruhlarini uchun loyihalar mavjudligi sharoitidagina qo'shimcha xodimlarga ega bo'ladi. Bu sxema ichida oddiy va maxsus maktablarning shtatli xodimlarining birgalikda ishlashi va ayirboshlashi uchun imkoniyatlar yaratilgan.

Integratsiyalashgan o'quvchilarga ko'maklashishning eng ko'p tarqalgan turi – yaqinda joylashgan maxsus maktabdan maxsus o'qituvchi yoki boshqa zarur professionalni jalb qilishdir. Yordam berishning bu turi “integratsiyalashgan ta'lim” sxemasi ichida mumkin. SHunday qilib, maxsus ta'limda jamlangan tajriba va maxsus bilimlar oddiy sinflarga beriladi. Taxmin qishish mumkinki, bunday hamkorlik asosiy ta'limni maxsus texnologiyalar bilan izchil boyitish imkoniyatini yaratadi. Biroq hozircha o'quvchilar umumta'lim maktabining standart talablariga javob berishi uchun hamkorlik ko'pincha ularga qo'shimcha yordam tarzida tushuniladi. Bolada rivojlanishning kichik kamchiliklari mavjud hollarda (bu kamchiliklarni bartaraf etish ko'zda tutiladi) “vaqtinchalik yordam” nazarda tutiladi. Uning davomiyligi bir maktab pog'onasida ikki yildan ortiq bo'lmasligi lozim.

Ta'limda o'ziga xos qiyinchiliklarga ega yoki xulqida nuqsonlari mavjud o'quvchilar maxsus maktabdan umumta'lim maktabiga o'tish paytida yil mobaynida maxsus yordamni olib turadilar. Buzilishlari jiddiy hisoblanadigan (masalan, karlik yoki ko'rlik) o'quvchilar haftasiga to'rt soat hajmida doimiy

yordam olib turadilar. Flandriya hukumati maxsus ta'limga muhtoj (masalan, Brayl tizimi bo'yicha ta'lim oladigan) o'quvchilar uchun oddiy maktablarda zarur texnik jihoz va moslashtirilgan materiallarga xarajatlarni o'z zimmasiga oladi.

Ta'lim vazirligiga qarashli, ko'maklashish xizmati hisoblangan PMS (Psixologik-tibbiy-ijtimoiy markazlar) ustida alohida to'xtab o'tish lozim. PMS tarmoqlari maktabgacha muassasalar, boshlang'ich va o'rta maktablar o'quvchilariga psixologik, pedagogik, ijtimoiy va tibbiy ko'maklashishni ta'minlaydi. PMS ning ko'p fanli jamoalari o'quvchilarning umumiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash maqsadida maktablar bilan hamkorlik qiladilar. Bu faoliyat asosan qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilarga qaratilgan, ammo markazlarning mutaxassislari maktab o'qituvchilari va ota-onalarga ham yordam ko'rsatadilar. O'qituvchilar bilan bir qatorda umuman o'quv yurti ham PMS ob'ekti bo'lishi mumkin, biroq maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilarga ko'maklashish ustuvor sanaladi (1999 yilda PMSlar CLBlarga, ya'ni o'quvchilarga rahbarlik markazlari) aylantirildi.

Turli ta'lim tarmoqlari (jamoaviy, xususiy yoki davlat maktablari) o'quv yurti va ularning xodimlariga tashqi maslahat ko'rsatadigan o'z xususiy maslahatchilariga ega.

Ta'lim tizimi xizmatlari bilan birgalikda ijtimoiy ta'minot va sog'liqni saqlash idoralariga tobe xizmatlar (reabilitatsion markazlar, yashash joyi bo'yicha shahar xizmatlari, terapevtik xizmatlar va h.lar) ham integratsiyalashgan o'quvchilarga yordam ko'rsatishi mumkin. Ularning xizmatchilari bevosita maktab sharoitida o'quvchilarga o'z xizmatlarini ko'rsatishi mumkin.

Xulosa.

O'zbekistonda maxsus ta'lim tizimi rivojlangan bo'lib imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar ta'limini davr talabi darajasida samarali takomillashtirishga davlatimiz tomonidan katta etibor berilib, davlat qonunlarda o'z ifodasini topgan. Respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalar nuqson turiga ko'ra maxsus maktab, maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim olishi tashkil qilinib kelgan. Ushbu ta'lim muassasalarda bolalarni o'qitish uchun qulay sharoitlar yaratilgan va tibbiy psixologik pedagogik yordam mutaxasislari tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda.

Kam ta'minlangan oilalar mehribonlik uylari, uyda yakka tartibda ta'lim olaetgan nogiron bolalar ta'lim tizimi va mazmunini takomillashtirish, moddiy bazasini yaxshilash, ularni ta'lim olishi uchun zarur bulgan shart sharoitlarni yaratish xamda ukuv kurollar, maxsus yerdamchi vositalar, dastur, darsliklar bilan ta'minlanishi birmuncha faollashib, turli chora tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Bu ta'lim muassasalarda bolalarni aloxida o'qitilishi uzoq yillardan beri davom ettirilib kelinmoqda.

Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlaridan ajratilib o'qitilishi natijasida ularning ishga joylashishi, boshqa maktabni bitiruvchi tengdoshlariga nisbattan ancha past foizni tashkil etadi. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda maktablarda o'qitish ularni jamiyatga faol integratsiyalashning alternativ bir turidir.

Inklyuziv o'qitish masalasi butun Jahon hamjamiyatida tan olingan va xayrixoxlik bilan amalga oshirilishi ta'lim siyosatining eng asosiy yo'nalishidir.

Keyingi yillarda davlatimiz tomonidan ta'lim olishida qiyinchiligi bo'lgan yaniy maxsus extiejli bolalar va usmirlarni maxsus muassasalarda ta'lim olishi bilan bir qatorda ularni kobiliyat va imkoniyat darajasini etiborga olgan xolda umumta'lim muassasalarida integratsiya va inklyuziv usulda ta'lim tarbiya olishiga xam etibor berilmoqda. O'zbekiston respublikasining davlat qonunlari, me'yoriy

xujjatlarda ush bu masala qayd etilgan. Lekin savol tug'iladi: har bir sog'lom yoki nogiron shaxs va har bir O'zbekiston fuqarolari imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda o'qitilishiga tayyormi?

Gender ijtimoiy - siyosiy markaz tomonidan turli xil toifadagi axoli guruxlari urtasida o'tkazilgan surovnomalarda umumta'lim tizimida bolalarning birgalikda o'qitilishiga jamiyatning munosabati va tayyorligi qaydarajada ekanligini aniqlashdan iborat edi. O'rganish natijasida shu narsa aniqlandiki O'zbekistonda istiqomat qiluvchi fuqarolarning ko'pchiligi ya'niy 62% nogiron bolalarni maxsus maktablarda o'qitilishi kerak deb ta'kidlashgan. Bunday aloxida o'qitish tarafdorlarini ko'pchiliginin **eshitishida va ko'rishida** nogironligi bo'lganlar. Lekin tayanch harakati a'zolari falajlangan nogiron bolalarning har bir 4nafaridan biri umumta'lim maktablarida o'qish tarafdorlari. Gender va siyosiy, ijtimoiy tadqiqot markaz ekspertlarining tadqiqoti xulosasiga ko'ra an'anaviy shakllangan maxsus ta'lim muassasalari pedpogolari bilan xisoblashish zarur deb ta'kidlaydi. Agarda ota - onalar nogiron bolalarini umumta'lim maktablarida o'qitishni xoxlashsa, ular banday huquqlarga egadirlar. Bu borada xalqaro va mahalliy ekspertlar fikricha, imkoniyati cheklangan nogiron bolani umumta'lim maktabida o'qishi nafaqat ota - onalar uchun shuningdek davlatga ham foydali. Chunki maxsus ta'limga ajratilgan moliyaviy byudjet nogiron bolalarni umumta'lim maktablarda uqitishiga qaraganda bir necha bor oshadi. Xatto umumta'limni nogironlarga qulay qilib qayta jixozlash yoki ta'mirlashga sarflaydigan mablag' maxsus ta'limga ajratiladiganga nisbatdan ancha kam. O'tkazilgan surovnomalardan ma'lum bo'ldiki maktab, kolledj va oliy ta'lim tizimini qurilishi nogiron o'quvchilarni qabul qilishga tayyor emas, chunki infratuzilmalar: yulakchalar, binolarga o'rnatilgan qurilmalar, zinapoyalar, maxsus yordamchi texnik vositalar (kompyuterlar), maxsus individual rivojlantiruvchi dasturlar, darsliklar yetishmaydi. Mavjud bo'lgan muammolar bilan bir qatorda uni yechimi ham asta sekin hal qilinmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'lim strategiyasini rivojlantirish ko'p muddatli vaqtni talab qiladi. Bu ta'limni rivojlantirish uzliksizlikni va uni

tadbiq qilishga bosqichma – bosqich kompleks yondashuvni amalga oshirish kerak. Inklyuzivning muvaffaqiyati, muttaxislarning fikri bo'yicha imkoniyati cheklangan bolalarni qaerga borib o'qishiga va inklyuziv ta'lim dasturiga bog'liq. Eng avvalo inklyuziv ta'lim davlat ishi bo'lishi kerak chunki ta'lim olishga imkoniyati bo'lmagan aloxida extiyojli shaxslar iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayondan tushib qoladilar. Xukumat ularga tenglik imkoniyatini ta'minlashi kerak. SHuni aytish joizki inklyuziv ta'lim nogironlar uchun zarur. Qanchadan – qancha inklyuziv ta'lim olgan nogironlar orasidan iqtidorli, yaxshi mutaxassislar yetilib chiqqan. Bu amaliyotda sinalgan.

Inklyuziv ta'limga o'tish masalasi O'zbekistonda ratifikatsiya qilingan bolalar huquqlari va nogironlar huquqlari tug'risidagi konventsiyaga asoslanadi. Ammo inklyuziv ta'limga o'tishga, bunday yondashuv uchun nafaqat mos keladigan huquqiy bazani --yaratish va shuningdek zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga;

-kadrlarni tayyorlash;

-nogironlarni kasbiy rehabilitatsiyasini ta'minlash;

-jamiyatni to'g'ri va ijobiy fikrlashiga;

-davlat ta'lim standartlarini moslashtirish va tasdiqlash kabi

Inklyuziv ta'lim islohotini amalga oshirish uchun normativ bazasini mustahkamlash, imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim muassasalarida ta'lim olishini ta'minlash uchun pedagoglarni malakasini oshirish, qayta tayyorlash ishlarini jadallashtirish va samaradorligini oshirish, inshootlarni moslashtirish kabi bir qator dolzarb muammolarni hal qilishga bog'liq.

Yuqorida ko'rib chiqilgan inklyuziv ta'lim to'g'risidagi zarur tushuncha va fikrlar integratsiya ta'limini amaliyotga tadbiq qilishda foydali bo'lishi mumkin. Olib borilgan surovnomalar tahlili imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim maktablarida o'qitish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi.

- Chunonchi umumta'lim muassasalari sharoitini imkoniyati cheklangan bolalarga moslashtirib ta'lim va tarbiya berish natijasida bolalar o'rtasida

do'stona munosabatlar shakllanib boradi. Bunday bolalar va usmirlarning ijtimoiy jamiyatga erta va to'laqonli moslashuvlari ta'minlanadi.

Inklyuziv ta'limni O'zbekiston Respublikasida joriy qilishning yana bir afzallik tomoni shundaki, maxsus ta'lim muassasalari mavjud bo'lmagan joylarda ham imkoniyati cheklangan bolalarni umumta'lim tizimiga to'liq jalb qilinishiga imkoniyat yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun." 1997g.
2. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997g.
3. «Bola ho'quqlari kafolatlati» Toshkent 2008 yil. OOO «Kvinta Print» MCHJ bosmaxonasi.
4. «Barkamol avlod » davlat dasturi 2010 yil.
5. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" I.Karimov Toshkent 2008 yil. «Ma'naviyat» nashriyoti
6. Vseobshaya Deklaratsiya prav cheloveka 1948 g. OON
7. Deklaratsiya o pravax invalidov 1975 g. OON
8. Deklaratsiya o pravax umstvenno otstalыx lits 1975 g. OON
9. Bola xuquqlari to'g'risidagi Konventsiya 1989g.
10. XTV 234-sonli buyrug'i- "Imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar uchun inklyuziv ta'lim to'g'risida muvaqqat Nizom"-2005 yil 19 sentyabrъ.
11. Ture Yonson "Inklyuziv ta'lim" Opereyshen Mersiy tashkiloti tomonidan tarjima qilingan. Toshkent-2003 yil. O'qituvchilar uchun qo'llanma.
12. Roy Mark Konki "Inklyuziv sinflarda o'quvchilar ehtiyojlarini anglash va bu ehtiyojlarni qondirish" Toshkent-YuNESKO-2004yil. O'qituvchilar uchun qo'llanma.
6. "Maktablar hamma uchun"- "Bolalarni qutqaring jamg'armasi" -2002 yil.
7. "Maktablarni olqishlab-inklyuziv maktablardagi nogiron o'quvchilar" YUNESKO - 1999 yil.
9. "Aloxida yordamga muxtoj bolalarni ma'naviy va estetik rivojlantirish" mavzusidagi ilmiy - nazariy konferentsiya materiallari.

Toshkent-“Uzinkomtsentr”-2002 yil.

10. “Ta’lim hamma uchun” Milliy dastur rejasi-Toshkent-2003 yil.

11. “Halqaro forum materiallari”-Toshkent - Respublika bolalarni ijtimoiy adaptatsiyalash - 2005 yil.

12. R.Shomaxmudova “Xabarshi vestnik”-Olmota-2005 yil. Jurnal-№2(7) maqolasi 74-77 betlar “Razvitie inklyuzivnogo obrazovaniya v Respublike Uzbekistan”

13. R.SHomaxmudova, D.R.Tulaganova «Inklyuziya detey s osobymi potrebnostyami kak zalog uspezhnoy reabilitatsii, adaptatsii i sotsializatsii v obshchestve.» str. 207-210 stat’ya. Xalqaro forum materiallari tuplami: “Sog’lom turmush tarzi - barkamol avlod asosidir” («Zdoroviy obraz jizni – osnova garmonichnogo razvitogo pokoleniya») 29-30 noyabrya – 2010g.

14. “Ta’lim hamma uchun ”- Dakar Deklaratsiyasi-2002 yil.

15. “Ta’lim hamma uchun milliy dasturini joriy qilish masalalari” mavzusidagi ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. Toshkent-2005 yil.

16. R. Shomaxmudova «Inklyuzivnoe obrazovanie-Inklyuzivnomu obshchestvu » - maqola- “Uchitel Uzbekistana”, 2001 yil.

17. R.Shomaxmudova, N.Gafarova.”Ryadom s nami” -maqola- -“Uchitel’ Uzbekistana”, 4 iyun 2004 yil.

18. “Ta’lim barchaga birdek”-maqola-N.Xolmatova, “Ma’rifat”, 2003 yil 15 oktyabr.

19. R. Shomaxmudova, A. Berdieva, “Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta’limda o’qitish uslublari” uslubiy tavsiyanoma, OOO “ISHONCH MARKAZ SERVIS” 2008y.

20. R. SH. Shomaxmudova, T. V. Tolmatskaya, M. V. Saipova “KAK LEGKO UCHITSYA” Obuchenie detey s ogranichennymi vozmojnostyami v inklyuzivnoy shkole, posobie, OOO “ ISHONCH MARKAZ SERVIS ”, 2008g.

21. «O’zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy qo’llab - quvvatlash va inklyuziv ta’limni joriy qilish (sotsialnaya podderjka detey s ogranichennimi vozmojnostyami i vnedreniya inklyuzivnogo obrazovaniya v Uzbekistane)»